КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК

(З хроніки одного села на Україні)

I

Над селом Горбанівкою стоїть страшенна спека — звісно, літо; варом так і варить, дух займається. Тим-то отець Кузьма Гречаний з самого ранку як заліз у клуні на засторонок свіжого сіна, так до хати цілий день і не навідувався. Та й чого йому до хати, коли і на засторонку він місця не знаходив від духоти та від в'їдливих мух. Мухи, крий боже, як допікали Кузьмі!.. Сам тому винен; сам приманив їх на засторонок. Через духоту та спеку отець Кузьма не пішов і обідати в' хату, ісазав принести йому в клуню; а му&и чуткі, як почули дух їстовного, так і вдарилися роєм до клуні...

Поблагословивши повну миску холодцю з таранею та полумисок вареників з вишнями, отець Кузьма спорожнив глечик холодного кисляку та закусив динею-дубівкою. Коли б ,не так було млосно, він би ще дечого перехватив: нівроку йому, він не лінується розмовляти з стравами та їжею, так же спека така, що до гарячої страви, хоч би яка вона смачна була, хоч би й індик пряжений з начинкою, не береться рука; рота не роззявиш. Відома річ, що в спеку не йде їжа на душу; так от і Гречаний, хоч і перекусив дечого, так не тому, щоб він їсти хотів, а на те, щоб менш у горлі сохло, щоб "печія заніміла".

Перекусивши, отець Кузьма не те щоб заснув — спати мухи не давали,— а так тільки трошечки очима звів.

Починало вечоріти. Гречаний протер очі, позіхнув, потягся і промовив:

— Господи! Як я упрів; сорочка — наче хлющ, хоч викрути.., коли б за роботою, то б і не жаль, а то лежачи. От спека! Воно-то й добре, сіно

люде впорають за години; та не пошкодило б, коли б і дощик скропив землю.

Гречаний неправду мовив, кажучи, що він облився потом не від роботи: правда, руки його нічого не робили, зате в голові у нього йшла невсипуща робота; думка про козарський ланок куйовдилася там і не давала Гречаному спокою. Давно та думка туди залізла, давно звила собі кубло в мозку Гречаного і давно йому мулить, а сьогодні, мов умисне, в'їлася, присікалася і дратує Кузьму так, що нема у нього сили відкараскатися від неї, просто наче її хто гвіздком туди забив, і мулить вона, так мулить, що аж у піт чоловіка кидає... Мулить так, що Гречаний не втерпів, щоб голосно не промовити:

— Та чи вже ж таки той ланок не буде моїм? Невже він втече з моїх рук? Ні! Я не я буду, коли не придбаю його... тоді я не Кузьма, не Гречаний, а просто гнила устірка з жидівської пантоплі! От що!

З сим словом Гречаний аж підскочив, наче його хто шилом в жижку вколов; він сів верхи на рубель, спустився з засторонку на тік, обтрусив з себе сіно, крякнув і пішов до господи.

— А хто тут є? — спитав Кузьма, прочиняючи двері в пекарню.— Горпино!.. Нема... Лукино Максимівно! Жінко! Нема... ні духа; а може, хропуть.— Він зазирнув на піч, хоча й тямив, що у таку спеку ніхто не полізе спочивати на топлену піч. Ні, і тут нікого... де ж вони? Хіба чи не на городі або чи не в садку біля вишень, замість шпаків працюють... Ох народ, народ!

Гречаний завернув у кімнатку, зняв з кілочка рушник і пішов до колодязя. Тут трохи постояв, ніби чекав, щоб хто прийшов. Ніхто не йшов. Тоді він подивився навкруги і гукнув:

— ДІДУІ!

Ніхто не обзивався; дід не йшов.

— Діду! Кононе! — гукнув Гречаний вдруге, і знов те ж святе: ні гуку, ні відгуку нема.

— Ну, народ! От народ так народ! Хоч ти цілий день гукай, хоч горло перерви гукаючи — їм байдуже... Не чує б то, а певно отут де-будь у холодку рутиться. Ді-і-ду! Ко-но-не! — гукав Гречаний.— Нема! Отеє б то самому воду тяити! Кононе! І де він забрався!.. Готов забожитися, що чує, та навмисне не обзивається... заціпило б йому. Вже!., залив він мені за шкуру лою; коли б не такий дешевий, і одного дня не держав би його. С-то-о-о-рож! Діду! Коно-не! — гукнув ще раз Кузьма.— Тривай же ти! Знатимеш ти як не чути! Недовірок!.. Ану ще раз! — І Кузьма, що було сили, гукнув: — Ко-н-н-но-не-е-е!

Аж Рябко злякався від того гуку і загавкав на очереті.

— Бач! Собака й той почув, а він не чує. От ти Аред Аред!.. Треба самому.

Гречаний взявся за журавля і витяг повен цебер свіжої води, налив трошки в ночви, сполоснув, вивернув, тоді постановив ночви на корито, насипав з цебра води, закасав рукава по самі лікті і почав вмиватися. Набере повні пригорщі водц та собі на лице і причитує:

— В ім'я отця, і сина, і святого духа! Ух! Яка холодна! Гарно освіжає! — та знов вдруге, аж щоки оттопирює — пфукаючи, наче хоче нагріти воду.— Серце чисте созижди! Пфу-пфу! Яка ж холодна! Во омовенія душі моєя — ух-ух!.. Наче лід!

Трохи втершись, Кузьма повагом ішов до кімнати і, йдучи, кінчив втиратися. В хаті розчесався, накинув легенький синій каптанець, взяв солом'яний бриль, ціпок і став проти зеркала, оглядаючи самого себе з усіх боків.

Подивитися було на що! Гречаний — чоловік не старого віку, може, чи є й 35 літ, кабанковатий, тілистий, широкоплечий, русявий; борода, немов лопатою, усі груди йому покриває. Вид у нього червоний, круглий, аж вилискується, як не репне з жиру; а на шиї хоч обіддя гни! Та й увесь він так обріс тілом, що аж із шкури преться. Голова у Гречаного нагадувала ті макітри, що наші молодиці становлять в них опару. Здоров'я у Гречаного так і світилося, нівроку йому.

— Гм! — промовив він подивившись на себе.— Піду, проходжу ся та на ячмінь подивлюся; може, чи не пора женців заводити.

Гречаний пішов за греблю, виводячи на півголосу: "Ой не спав я нічку та одную, та не буду спати ще й другую..."

II

Сонечко сховалося вже за густими вербами, не видко його, тільки косе проміння його золотить воду на ставку. Гречаний зупинився на греблі бідя свого водяного млина, перегнувся на мостку через бильця і, дивлячись на лотоки, мовив:

— Бач! Я так і знав, що заставка не щільно стоїть! Ех! Мірошник, мірошник! Ледащо ти! Не бережеш ти мого добра! Байдуже тобі, що вода й так спала, нічим скоро молоти, без борошна сядемо. Ох! скрізь треба своїх очей, свого догляду.

Гречаний притис щільніше заставку і рушив "подивитися на ячмінь".

Мовити правду, його тягло не до ячменю, а до козарського лану, що був суміжний з його двома ланами. Ланок той не так-то й великий, та ба! Черезполосицю він робить в землях Гречаного, лежить посеред їх...

От вже й царина. Ще кілька гоней — і Гречаний, обпершись обома руками на ціпок, стояв перед козарським ланком і так пильно дивився на

нього, неначе зроду вперше бачив його. Золотовусий ячмінь схилив униз своє буйне колосся, немов кланявся та прохав мерщій його жати.

Дивиться Гречаний на ланок та на ячмінь на ланку та й гадає собі: "Добрий ячмінь, та шкода, що в такого ледачого господаря! Будь інший господар — давно б вижав, а Олешко не доведе його до пуття; перенівечить, лодар, лінтюга... і нащо йому отсей ланок?! Скільки разів я торгував у нього... затявся: "Не продам! Батьківщина свята!.." А треба, треба якось умогоричити, а то аж дивитися мені нудно, що він перерізує надвоє мій лан".

— Добрий вечір вам!

Гречаний аж здригнув, почувши сі слова: він був певний, що він тут на самоті, й так задивився на козарський ланок, що й не примітив, коли підійшов до нього горбаиівський шинкар, жид Мошко, високий, сухорлявий чоловік з рідкою рудою, ніби трохи попелястою борідкою.

— Цур тобі! Аж злякав мене! — мовив Гречаний.— Чого ти тут?

— Я чого? — спитався, начебто недочув Мошко.

— Еге.

— Гм! Чого ж більш, як не за ділом... гостей жду.

— Яких се? Чи не з Бердичева цадика?

— Гм! — всміхнувся Мошко.— Може, й цадика, та не нашого і не з Бердичева, а з Дрімайлівки. Сьогодні приїде до нас новий вчитель.

— Як се ти знаєш? Сорока на хвості принесла, чи що?

— Мошко все знає, Мошко мусить усе знати,— гордовито мовив корчмар,— не буде Мошко усього знати — з голоду опухне... Він учора з Дрімайлівки рушив, от-от небавом приїде...

— Жиди справді усе відають,— мовив Гречаний з глумом,— ну, вже народ з вас!.. Де й не сієш — ви й там родитесь!.. Не жнете, не косите, готове носите... Народ!.. І яке тобі діло до вчителя? Що ти знаєшся з ним?

— Нащо мені з ним знатися? Досить з нього й того, що я відаю, що він їде сюди і чекаю на нього. Мошко мусить знати, що кватири у нього тут нема, Мошко мусить тямити, що він, приїхавши, захоче їсти, треба йому десь заночувати, треба самовара, вечерю; хто ж йому прислужиться тут? Вже ж ніхто, як не Мошко... Мошко й заробить, з того Мошко й живе, з того й дітей контентує.

Се все Гречаний і сам добре розумів.

— Ох, ви, жиди, жиди! — промовив він.— Скрізь ви поспієте. Ну, рушай же своєю стежкою* я тобі не товариш.

— Хіба я вам що? — здивувався Мошко.

— Те що... ну, сам тямиш добре: ти жид — вчитель новий чоловік... для мене ніяково, "неблагопристойно" з тобою проходжуватись без діла; він подумає, що ти зо мною запанібрата, не годиться так... з жидом...

— Хіба жид не чоловік?

— Говори!

Гречаний ступнів зо три відступив і знов задивився на ланок.

— Ох, який добрячий ячмінь у Олешка! — промовив Мошко сам до себе, але так голосно, щоб почув Гречаний.

Гречаний мовчав. Мошко знов мовив:

— Е-ех! Коли б отсей ланок та в чиїх добрих руках, щоб не в Олешкових...

Гречаний не озивався. Мошко бачив, що його дипломатія не бере, не спокушує Гречаного на розмову. Тоді він повернувся до Гречаного і мовив:

— Сам бог призначив вам отсей ланок: гляньте, як його обгорнула ваша.земля.

Тут вже Гречаний більш не видержав. Мошко зачепив його за саме боляче місце, він так і зайнявся, заіскрився і промовив:

— Чого б не воно!..

Мошкові сього тільки й треба було; він добре відав і тямив, як той ланок мулить Гречаному, і став на тому, щоб подратувати його, помститися за те, що Гречаний одійшов від нього набік, кажучи, що йому з жидом "неблагопристойно" бути.

— Сам бог велить вам придбати, купити в Олешка отсей ланок,— мовив корчмар.

Гречаний аж зітхнув від сих слів і відповів:

— Купи вже ти, а я в тебе...

— Цм, цм! — зацмокав Мошко.— Чому б я не купив, коли б було за що, коли б у мене було купило... Ого! Я б давно...

— Не продає Олешко! — промовив Гречаний, і в голосі його чутно було, що йому й прикро, і шкода.

— Продав би! Ще як продав би! Я зумів би купити. Гречаний підійшов до Мошка, а Мошко, ніби не помітивши

того, говорив:

— Коли б купило!.. Коли б мені гроші; коли б зони з вашої кишені хоч подивилися на мене...

Тут вже Мошко несподівано вразив Гречаного в інше болюче місце: Гречаний був вельми скупим, видавав з себе чоловіка убогого і сердився, коли хто уважав його за людину грошовиту. Він скоса блимнув на жида і промовив до нього:

— Хіба ти був у мене в кишені? Як ти знаєш, чи є у мене гроші, чи нема?

— Нехай мене бог милує, щоб я лазив по чужих кишенях! Я від людей чув, люде знають... Ой, вай-вай! Люде знають, ще як знають, що у вас грошей велика сила...

— Брешуть люде! — перебив Гречаний.— Хто рахував? Кому я признавався? То у вас, у жидів, тугі кишені, а в нашого брата де візьметься? З чого? З якої благодаті?.. Ми не шахруємо, з неба нам гроші не сиплються... Ми трудовники, а в тру-довників що? Вітер свище в кишені, от що!

— И-ги! Коли б той вітер, хоч помилившись, подув у мою кишеню, я б тоді з одного слова умогоричив Олешка; та на отсьому ланку такий би

заїзний двір з корчмою ушкварив, що ну! Та й годі! 0й-вай! Цм, дм! — жид аж облизався і, глянувши на Гречаного, помітив, що вцілив якраз туди, куди мітив. Тоді він, тямлячи Гречаного вдачу, зараз звернув річ на другий бік і став доводити, що козарський ланок тільки тим й має вагу, що межа — в межу з Кузьминою землею, а без того — тільки й годен, що під заїзд...

— Чому так? — питається Гречаний.

— Що в тому ланку? Земля — як попіл, тільки слава — що земля; коли б вона була такою чорною, як ваша, наче сажа, тоді інша річ, а то... тільки під заїзд. Олешко недорого б взяв...

Гречаний аж розсердився:

— Не чуєш ти, що кажу я? Чи віри не ймеш? — мовив він.— Нізащо не продає...

— То вам, він вас недолюблює, а мені б зараз продав.

— Купи, я перекуплю...

— Можна, а що буде факторового?

— Та ти тільки купи, а за факторовим я не постою, могорич буде...

— Куплю, на те я фактор... тільки... могорич, любовна річ, а у Мошка діти є, вони їсти хочуть. Шкода, що я давно не знав, досі б кілька разів можна купити... Я куплю, аби факторове... Одначе пора на зустріч, он — бачте, курява, то, певно, вчитель їде...

Мошко став рушати.

— Тривай, Мошку, ще поспієш, не втече, давай з'єднаємось. Кажи, що візьмеш? Ну, кажи? Як буде?

— Якось воно буде, про се треба поміркувати колись іншим часом.

Гречаному кортіло зараз поєднати Мошка і швидше пустити його снувати павутиння, де б запутався Олешко з своїм ланком. А Мошко добре тямив, що чим довше подратує Гречаного, тим більшого заробить від нього факторового.

— Він, він, треба йти назустріч,— промовив Мошко і пішов шляхом, а Гречаний став, встромивши очі на ланок.

III

Мошко не брехав: того самого дня виїхав з Дрімайлівки в Горбанівку вчитель народної школи Ілія Коломієць. Коло-мієць родом попович; сирітство і вбожество не дали йому довчитися і вийти на попа. Та з його вдачею навряд чи вийшов би дотепний піп, хоч не такий, щоб душу свою покладав "за овцы своя", та хоч би такий, щоб тямив духове життя своїх па-рохіян і дбав про нього більш, ніж про власну кишеню. З духовної семінарії Коломієць мусив перейти на земську вчительську семінарію; скінчив її і став вчителювати в селі Дрімайлівці. Шість літ сидів він тут, привик до села, до людей; обжився, гадав собі потроху завестись власним грунтом, збудувати власну хату, одружитися, коли трапиться до пари, та вже в Дрімайлівці і вік звікувати вчителем. З ним жила і сестра його Настя.

Усе було гаразд, аж ось несподівано приїхав саме на Петра і Павла 2 шкільний інспектор і привіз йому наказ перенестися до Гррбанівки.

— За що се ви мене караєте? — питався Коломієць інспектора.

— Хто вас карає! — відповів інспектор.— Ні в кого й гадки про се нема. Ми відаємо, що з вас дотепний вчитель і, шануючи

4 вас, переносимо в Горбанівку, щоб ви там завели лад. Старий дякон нехтував там школу, тільки марне брав гроші. Ми не хотіли ображати старого і мовчали. Тепер він догадався вмерти, так ми до вас і певні, що наведете там лад, зробите школу школою.

Коломієць добре тямив, що інспектор лебезує, що справді його переносять з Дрімайлівки за те, що він не подобався інспекторові, одначе змагатися нікуди було. Прикро, шкода було кидати свою любу школу у Дрімайлівці, школу улаштовану, прилажену як слід; перебиратися до чужоґо села, заводити там "лад", спокутувати гріхи старого дякона, та розумів Ілія і те, що хоч не хоч, а перескоч; воля начальства — і годі! Не хочеш перебиратися до Горбанівки, знайдеться натомість десять охочих або, мовляв, болото... Не поїхати в Горбанівку, іти проти інспектора — значить на довгий час сісти без хліба; бо вже проти волі інспектора не добудеш вчительства в тому самому повіті! Мусив Коломієць зложити на два вози свою злиденну худібчину і рушати в Горбанівку...

Курява, що загледів Мошко, осіла, і не видко було, щоб хто їхав. Мошко дивувався, одначе згадав, що, не доїздячи до Горбанівки, великі піски; він запевнився, що новий вчитель з'їхав на піски, їде повагом, тим-то й куряви нема. Він тихенько пішов далі назустріч.

Справді, Коломійцеві вози з'їхали на піски. Пісок був великий, трохи не по саму маточину; коні втомилися і ледві-ледві переступали з ноги на ногу.

— Н-н-ью! Ньо, голуб'ята! Ньо! Ще трошки, не багато вже, от-от доїдемо, спочинете,— гомонів погонич, йдучи біля переднього воза і хвиськаючи по конях конопляною пугою.— Ну, та й піщуга!. І нащо вона!

Кому вона потрібна!.. Ну, ну, ну! Коненята!.. Затого виберемося з отсього пекла.

А коні наче й не чують, наче не до них річ. Погонич знов хвиснув пугою і вже, сердячись, мовив:

— Та нуте ж бо, нуте! Везіть! Гаспиди! Ньо!.. Хом'як!.. Ньо!.. Падло!

Пуга простяглася вздовж Хом'якової спини, але від того не прибавилося у Хом'яка сили, він тільки махнув хвостом і прогнав в'їдливих мух.

— Бач, Євхиме! — озвався погонич до свого товариша, що йшов похнюпившись, мовчки біля заднього воза.— На моє вийшло, раяв їхати об'їздкою, досі б давно приїхали; сказано — хто круга не боїться, той дальше становиться... Не послухали мене...

— Зате голови і в'язи цілі,— відповів погонич Євхим.

— Но, но! Дияволи, гаспиди! Наче три дні не їли! Но ж, кажу вам!..— погонич з усієї сили оперезав оглобельного коня пугою і несамовито гукнув: — Тпрру! — коні стали, наче вкопані.— А бодай би тебе рвало день і ніч та й не переставало,— квилив погонич. Бач! Тут і так вечір надворі, а її розносило рватися, наче б їй не було другого часу, Тпрру! Здохлятина! Якого ти біса не встоїш... як везти, так не підженеш тебе, а треба стояти — тоді не встоїш...

— Що там тобі бог дав? — спитався Коломієць у погонича.

— Який там бог!.. Хіба б бог пішов на таке! Є там у бога час рвати у подорожніх людей супоні, наче йому другого діла нема... Гляньте! Супоня натроє! От клята! Що б було довезти до села та там і рватися, а то зв'язуй тепер! А бодай тебе навіки зв'язало...

— Святе діло до дишля, там супоня не порветься,— мовив Євхим.

— Говори ж!.. І який його враг вигадав отсі дуги! Ти її стягуєш, напручуєшся, а вона тобі — лусь! І зв'язуй її, гаспидську душу. І чом би не видумати дротяної або іншої якої супоні такої, щоб і звікувала, а не порвалася.

— Еге! — мовив Євхим.— Може, коли й видумають; он я бачив дротяну линву...

— Линву! Линву не штука, нехай супоню видумають.

— Ну, лагодьте та їдьте,— мовив Коломієць,— а я піду попереду. Ходім, Насте.

Брат з сестрою пішли понад шляхом і небавом, перейшовши піски, зустріли Мошка. Мошко зняв свій капелюх, вклонився по самий пояс і промовив до Коломійця:

— З приїздом поздоровляю — до нас вчителем?

— Еге! — відповів Ілія.— А вам що?

— Мені? Нічого; я з приїздом поздоровляю. Я тутешній фактор, заїзний двір держу. Може, чого треба буде; ви чоловік новий, нікого тут не знаєте, вам услуги треба... кватиру треба.

— Кватиру? Авжеж... Кватира вчителя в школі... де вона у вас?

— Школа?! Гай-гай! Школа стоїть у нас без вікон, дітвора повибивала... Там така школа, що просто тьфу! Доброго слова вона не варта.

— А як же вчительська кватира? — питався Коломієць, дивуючись.

— Кватира — така кватира, що й війти в неї гидко... там дякон птичник був завів, гусей держав.

— Погано,— промовив Ілія.— Чуєш, Насте, що він каже про нашу кватиру?

— Чую, та ще чи правда то? Самим треба побачити, тоді...

— Ай вай! — перебив Настю Мошко.— Не ймете мені віри... що там бачити!.. Ну, звісно, можна полагодити, причепурити, тоді інша річ, та на те ж треба і людей, і часу... тепер які люде? Саме жнива... А доки полагодять? Не сидіти ж вам проти неба, треба якогось захистку, а у мене кімнатка просто — антик, хоч якому великому панові не встид...

— Знаю я ваші антики,— відповіла Настя,— блохи та блощиці... хоч греби.

— У мене сього не водиться, я сам чистюк, і жінка моя чистючка... от і побожуся...

— Справді нема блощиць? — допитувалася Настя.

— Не без того, щоб ні одної; одна, нехай дві, може, де й завалялися, а щоб більше — їй-богу, нема. Вже, пані чи панночко, і самі тямите, що в болоті не без дідька, в хаті не без блощиць.

Тим часом вози догнали Коломійців. Брат і сестра сіли на воза. Мошко й собі сплигнув на віз і промовив, сідаючи на передку:

— Я скраєчку.

Вони рушили; Мошкові довгі ноги звісилися з воза і те-люпалися, наче причеплені до полудрабка. Мошко на те не вважав.

— У мене і самовар, і булки, і молоко незбиране, і юшка з курятиною...— гомонів він ідучи.

В кінці греблі догнали отця Кузьму: він пильно спідлоба глянув на Ілію, а ще пильніше на Настю.

—^ Се наш священик,— мовив жид до Коломійця.

Ілія зняв бриль і вклонився Гречаному, піп ледві кивнув головою...

Шкільний будинок у Горбанівці був справді, як мовив жид, "пфу"! Се була стара низенька будівля на дві половини; в одній була школа, та не було тут нічого прилаштованого для школи: троє звичайних маленьких вікон, тих вікон, що тільки влітку не плачуть, вельми мало давали світу; велика ва-риста піч займала трохи не третину хати; помосту в хаті нема; земляна долівка походила на шлях з великими вибоями. По стінах від стелі до низу видно було патьоки, в хаті несло цвіллю. Чотири шибки у вікнах були вибиті, дірки позатикані дрантям. У другій половині, де була призначена кватира рчителеві,— було ще гірше! З хати смерділо так, що Ілія мусив швидше зачинити туди двері і спитався у того хлопця, що послав Мошко провести вчителя до школи:

— Хто тут жив?

— Ніхто не жив,— відповів хлопець,— сюди дякон пускав Мошка держати гусей та телят.

— Як же се так?

— Мошко перепродує дробиною і телятами, накупить по селах курей, гусей, качок і возить спродувати до міста. Дома у нього нема такого

зручного захисту, так він і впросився у дя-койа; дякон і пустив його. Чому не пустити, хоч би й на мене; все одно, хата пустує, а жид за те давав йому щось горілки.

Настя нехотя згадала свою чепурненьку, як віночок, кватиру в Дрімайлівці і зітхнула, на очах у неї блиснула сльозина. Ілія понуро вийшов надвір.

— Гаразд, що ще хоч надворі тепло, якось перебудемо, доки причепурять, треба тільки прохати, щоб не гаялись, швидше... До старшини треба,— мовив Ілія.

— Вони тепер саме у волості,— озвався хлопець,— коли що — я проведу вас туди, волость недалечко.

— Спасибі, хлопче! Я й сам потраплю, на тобі на бублики та йди до господи.— Коломієць дав хлопцеві мідного п'ятака, а сам пішов до волості.

Як тільки Ілія увійшов у волость, назустріч йому встав із-за столу пузатий, голомозкий чоловік, обсмикав поли своєї жупанини і пильнував перейнятися видом якоїсь значної урядової особи. То був волосний старшина Тимофій Передерій. Ілія повів йому, хто він такий.

— Чув, чув, що ви приїхали,— мовив на те Передерій.— От воно й добре, що приїхали, ми сподівалися вас... Просимо сідати.

Ілія сів і мовив:

— Школа трохи теє, не так як слід... треба дещо полагодити...

— Може, що й треба, не без того... Я, признатися вам, давно не був на тому кутку села, не доводилося і не відаю, що там такого треба лагодити...

Ілія розповів, чого бракує школі.

— Еге,— мовив на те Пере дерій,— так воно виходить, що там і доволі дечого треба, от як! Гм!.. Звісно, що треба, то треба, тільки, хто його зна, коли його і як? Тепер гарячий час, жнива; усі люде на полі, хіба, як дасть бог обробитися... як ви про се гадаєте, Єлисей Савич? — обернувся старшина до писаря, що сидів за другим столом і писав щось так шпарко і так жваво, що гусине перо на всю хату рипіло.

— Га? Що кажете? — обіззався писар, ніби він нічого не чув з того, про що розмовляли Коломієць і Пере дерій.

Ілія глянув на писаря; Єлисей Савич зігнувся, зморщив своє пикате лице, надаючи йому такого виду, наче він бажав, щоб у ту годину не було у нього жадного виду.

— Я кажу про школу,— мовив старшина.— От пан вчитель кажуть, що треба швидше лагодити школу, шибок нема, теча є, ще чогось нема... Так якої ви про се думки, Єлисей Савич?

— Що ж! Шибки повставляє шкляр, як приїде з міста,— ледві процідив скрізь зуби писар, не відводячи очей з свого писання.— Шибки вставимо, та тільки не зараз; бо вже ж не посилати до міста за шклярем, сам приїде, тоді.

— Що так, то так! — мовив Передерій.

Ілія почав змагатися, що з розбитими вікнами і серед літа не можна жити, і знов прохав швидше хоч трохи причепурити школу.

— Зробимо, зробимо, усе справимо, от тільки нехай трохи люде обробляться; стане вольніше, то ми зараз; бабів зженемо — вони вам за оден день усе приберуть; а тепер, будьте ласкаві, повременіть,— благав писар.

— А вже ж повременіть,— озвався луною за писарем старшина,— повременіть, а за нами діло не стане.

— Та коли б ви на день чи на два хоч одну бабу приставили, то б вона причепурила поки що, я б і заплатив їй. Сам бачу, що час робочий, так же ж і в школі таке... коли б ви самі зайшли та глянули, що там діється... гірш ніж у хліві...

— Отсе-таки, нехай бог милує, щоб у школі гірш, ніж у хліві! Як се можна!.. І що ж там такого діється? Хата як хата; звісно, не по-панськи, небіжчик же дякон кілька літ правив школою, а не нарікав,— мовив Передерій, гордовито міряючи поглядом Ілію.

— Дякон там не жив, то йому і байдуже було, він там пускав Мошкову дробину...— змагався Ілія.— Тим-то й тепер так смердить, що й носа поткнути не можна.

— Коли дробина була, то вже ж без того не можна. Ви двері та вікна порозчиняйте, то воно вітром і перейде,— радив Пере дерій,— і ніс згодя привикне, то так з першого разу воно вдарило, особливо хто не привик, а ми люде призвичаєні, то нам і байдуже!

— Коли б ви зайшли подивилися...

— Коли там мені заходити, у мене нема зайвого часу, та й чого я там не бачив? Нехай, як доведеться чого бути на тому кутку, то, може, й зайду, як не забуду, а тепер не до того. Вибачте. Он до завтра знов сподіваємося начальства,— треба, щоб отут усе було до ладу, а школа ваша нігде не дінеться. На все свій час.

Ілія запевнився, що нема пощо більш бити язиком і пішов. Тоді Передерій мовив до писаря:

— Воно й справді, Єлисей Савич! Наче трохи не до ладу наша школа; треба б трохи причепурити. Як ваша думка про се?

— Треба, я не. проти, та на все свій час Люде аж рвуться з шкури на полі, а йому заманулося в сю пору школу мазати. Школа не втече, а жито як перестоїть, що тоді? Вдруге літа не буде... Нехай підожде...

— Чи нехай, то й нехай, аби за се від земців чого не було... як ви про се?

— А що там буде? Нехай жаліється... Хіба земці не тямлять, що у нас крепаків нема, з поля людей не зганяти.

— Що правда, то правда! Ще коли б сказати для якого важного діла або для начальства, то й зігнав би, а то для школи, для вчителя! Ге! Не великий пан! Підожде!

V

У неділю вранці отець Кузьма, вернувшись з церкви, сидів над чаєм. На другому кінці столу проти нього сидів Передерій. На столі, опріч чаю, стояла пузата куховка з горілкою, біля неї дві повних здоровенних чарки; на одній тарілці лежав нарізаний хліб, на другій — сало шматочками і зелені свіжі іурки.

— Торкай, Климе, мати підкине,— мовив Кузьма, ковтнувши з чарки і вказуючи старшині на другу.

— Може, ліпше буде після чаю,— відповів Передерій,— більше смаку.

— По доброму звичаю не завадить і до чаю... Ось ну! Торкай за попом,

Передерій взяв лівшею чарку, побожно перехрестився і мовив:

— Царство небесне, вічний спокій усім помершим, дідам, і батькам, і всім хрещеним, а нам посилай, боже, віку та здоров'я! Будьмо живі! — З сим словом обняв губами чарку, перекинув її і одним духом проковтнув горілку; скривився, втерся полою і мовив: — Добряча! І гірка, і пече, і по серцю йде; такт і чуєш, як йде!

— Животкова! — відповів Гречаний.— По рецепту одного лікаря настояна на різних лікарственних зіллях і квітках.

— Се зараз знати, тільки до губ притулиш, то й чуєш, що лікарственна.

— Тепер літня пора, спека, недовго застудити живіт; часом холодної води не в міру нап'єшся — от і лихо; попсуєш у животі, а от із отсієї кринички,— говорив отець Кузьма, вказуючи на куховку,— як проковтнеш чарку-другу, то й полагодиш, нагрієш у шлунку.,. Звісно, там наче в печі — без дров страва не звариться... Еге... Так і новий був сьогодні в церкві?..

— Був; на криласі біля мене стояв, славно співає; голос добрий у нього; так реве, хоч лопатою горни,— мовив Передерій.

— Що й казати! Славно горою виводить, а низом як возьме, так аж гуде. От коли б нам з таким голосом дякона, як би то гарно на молебнях він виводив: "Благоденственное и мирное житие!" — от, Кузьма взяв горою і обірвався.— Еге! Шкода, нема в мене голосу, а колись був гарний тенор; я в архієрейському хорі співав. Еге... Дак би з таким голосом — аз таким басом як би ТОТІІЯКОН!..— усе б брав вгору, вгору та як ревонув би: "М-н-о-г-а-я літа!" — аж шибки б у церкві задрижали! Люблю я басів... ох, як люблю!.. П'ють вони здорово; йдучи до церкви, півкварти нахилки витягне, ну за те ж і співають! — Гречаний допив чарку і попробував знов вивести басом: "Рцем вси от всея души" і знов обірвався.

— Ні, шкода,— мовив він, перекашлявшись,— не бере... Еге... в церкві був, а до мене щось не йде...

— Прийде ще.

— Повинен би вже! Як же так — не ввічливо, та й те треба б пам'ятувати, що школа під моїм доглядом, хоч вона і земським коштом, а у мене єсть наказ з консисторії, щоб я, потай бога, назирав і на школу, і на вчителя, щоб пильнував, аби того духу, духу, щоб ні-ні...— отець Кузьма посварився пучкою, наче той "дух" стояв у нього перед очима і, давлячись суворо на Передерія, казав далі: — Духу,— чуєш ти! — духу...

— Еге ж! А в нас як на те покійний дякон завів в школі великий дух.

— Що кажеш? — спитався Кузьма полохливо.— Дякон дух завів? Чи справді? Як се можна?

— А вже ж завів! Нехай вже бог з нього взище, коли се гріх... не сам він заводив його...

Отець Кузьма насторочив вуха і впився очима в Передерія.

— Ну, ну? — мовив він.

— Не сам, кажу, заводив, а пустив у школу жидівську дробину, а вона й завела той дух; звісно — птаство, ба того вже не можна хоч де. Новий вчите/іь — як вчув той дух, трохи не зблював.

— Ха-ха-ха! — зареготався отець Кузьма.— Та й налякав же був ти мене. Я слухаю, слухаю: як же се так, що я недогледів за дяконом? Аж бачу, ти не тямиш, який то дух...

— Смердячий, звісно, не який більш.

— Я не про той дух... ха-ха-ха! — реготався він, взявшись у боки.

— Не про той! —протягом мовив Передерій.— А я гадав, що про той, та й собі якось ніяково; думка: коли у вас з консисторії наказ є...

Отець Кузьма взявся просвіщати старшину, про який "дух" йде річ.

Еге, так воно от що,— промовив старшина, вислухавши попову річ,— а я думав собі що інше... Коли так, то се, звісно, непотрібна річ; до чого вона і цащо нам той дух? Цур йому, цур. І звідкіль він береться, той дух?

— Таке вже попущение боже, за гріхи людські. Та, мабуть, і розвелося його скрізь багацько, бо вже ж то недаром шарять його і урядники, і станові, і жандарми. От і ісправник прибігав і мені, і шинкарю наказував — пильно вартувати...

— Доки що у нас бог милував.

— Доки що! — переговорив отець Кузьма.— Доки що! А хто нас запевнить, що завтра він і в нас не прокинеться? А може, вже й прокинувся, та ми не спостерегли.

— Ні, ні! Вже коли б був, то хто, хто, а жид Мошко спостеріг би.

Отець Кузьма налив по чарці, похитав головою і мовив:

— У жида — жидівська віра, може, й спостеріг, та мовчить. А хто то з новим вчителем? Жінка? — спитав він у Передерія.

— А хто з ним є? Я собі й байдуже, чи є хто з ним, чи нема. Отець Кузьма докірливо похитав головою і мовив:

— От бач — як то ви пильнуєте свої обов'язки! А кому ж се знати? Хто в нас на селі начальство? Га!.? То-то! Я й не старшина, а більш вашого відаю!.. Як же... привіз... привіз кралю... Мошко каже: сестра.

— Вже коли Мошко каже,— мовив Передерій,— то так воно і є; Мошко все знає, на те він жид.

— А я тобі пораджу, що в таких справах не слід на Мошка покладатися,— докторально напучував старшину отець Кузьма.— "Мошко каже!" Гм! А що, коли покажеться, що то "сестра" з Остра? Хто тоді відвітить перед начальством: чи Мошко, чи Передерій? Еге!.. Ти старшина, ти і повинен спитатися; нехай він тобі вид покаже: чи там прописано, що вона йому сестра?.. Тепер такі "сестри" розвелися, що...— отець Кузьма не договорив, а замість того заплющив очі і плюнув.

— Що жі Се не довго,— відповів старшина,— я спитаю вид, а не то — нехай писар, він дотепніше... та коли що, то ми зараз і теє... начальству на нього напишемо!..

— Авжеж! Треба вартувати. От я знов про той дух....Ось випиймо! Будьмо здорові!.. Кажеш, луху того у нас не чутно?

— Не чутно!

— Ой чи так! Вам воно, звісно, видніше, на те ви начальство, а на мою думку... Отой Олешко.

— Д що таке Олешко?

— Він чоловік з духом, та ще з яким!

Отець Кузьма аж носом покрутив і нехотя згадав собі про Олешків козарський ланок.

— Олешко б то? — дивуючись, промовив Передерій.

— Авжеж!

— Та він справді наче теє...

— Я не брехатиму... гріх!..

— Я й сам помітив, що Олешко чоловік не гнучкий,— відповів старшина.

— То-то ж!

— Що й казати... з духом людина...

— То й треба б провітрити.

— Не гріх би було.

— Не то що "не гріх", а прямо треба приборкати... Що він проти громади діє? Чисто нехтує її; та й про вас...

— Про мене? — спитався старшина.

— Ще як! Таке несе.

— Що ж він, вражий син, про мене?

Гм! Що? Таке, що й гидко, й сором... коли б у мене не сан мій, я б сказав.

— Байдуже, байдуже! Не соромтесь, панотче! Бог простить, кажіть... коли він що про мене таке, так я йому зараз теє,,, утру носа.

Горілка і цікавість підбурювали і дратували Передерія.

— Не тямлю, як і сказати! — відповів Гречаний.— Я досі мовчав, не моє діло було; а тепер, коли мене начальство напирає нишпорити дух... я проти начальства не потаю... гріх не на мені...

— Та що він таке про мене? Може, про те...— Передерій лукаво моргнув оком, всміхнувся і спитався,— може, що до Марусі вчащаю? Так йому за те зась! — Передерій тупнув ногою.

— То б ще нічого... а то, бачте... ви ж у нас начальство...

— А вже ж ніхто! — гордовито відповів підпилий старшина.

— Значить — хто проти вас, хто не кориться, не слухає вас, той йде проти начальства, значить, його обуяв дух своевольства...

— Ба! — перебив старшина.— Тепер розумію! Розумію! Тривай же! Нуте? Може, ще що про мене?

Отець Кузьма нахилився до Передерієвого вуха і розповів йому щось нишком.

— Так отаке він! Цитьте ж! Се вже іменно сущий дух! Я ж з нього той дух викурю, вижену... Знатиме він, як про мене таке верзти!.. Я його...— Передерій заскреготів зубами.

В ту саму хвилину відчинилися двері і в світлицю війшов Коломієць.

Отець Кузьма кинувся до нього назустріч, не знав, як привітати, де посадити.

— Чайку з нами?— потчував він їлію.

— Дякую! Зараз тільки напився.

— Так по чарочці?

— Дякую, я не питуха, не вживаю; зроду й не коштував.

— Як же се так,— озвався Передерій,— який вже з вас і вчитель буде...

— Сестриця ваша здоровенька? — спитався отець Кузьма, щоб натякнути Ілії, що й Настя повинна була прийти з ним.

— Дякую! Впоравшись трохи, вона зайде до вас, щоб вклонитися і спізнатися з вами і з паніматкою.

— Раді будемо... раді вельми... як же вам наша Горбанівка? Ілія зараз звів річ на школу.

— Не турбуйтесь про те,— озвався Передерій,— полагодимо, так не буде, тільки повремені́ть.

Отець Кузьма вступився за Коломійця і став дорікати старшині за те, що так неохайно в школі.

— Приберемо. От сьогодні під вечір збереться громада, так я й теє... Коли б не такий робочий час! Та вже ж якось воно буде. На тім тижні в середу свято — Прокопія 3, здається; люде в нас в сей день на себе нічого не роблять, щоб довша вовна на вівцях росла; так коли не гріх на школу, то нехай. Чи не гріх? — спитався Передерій у попа.

Піп пошився в дипломати і мовив:

— Не дай боже пожелсі, то й на Великдень не гріх гасити.

— І в мене така сама думка,— сказав Передерій.

— А як що, то й повременити можна,— промовив Гречаний, помітивши, що Передерій навпак зрозумів його дипломатію.

— Дуже вельми заиоджена хата,— промовив Ілія.

— Дякон щось на те не нарікав,— відповів йому Гречаний.

— Те ж і я їм казав,— додав Передерій.

— Та вже благословіть — нехай в середу хоч трохи приберуть,— благав Коломієць, давлячись то на попа, то на посоловілого старшину.

— Як ви на се? — спитався у попа старшина.

— Про мене...

— А не гріх буде?

Отець Кузьма здвигнув плечима і відповів:

— Каяття здіймає гріх*... Я не бороню, хоч би й міг... Та вже вважаю... Он, здається, ваша сестриця йде? — мовив Гречаний до Коломійця.

Справді, в двері йшла Настя.

Отець Кузьма вийшов до неї назустріч аж в сіни.

VI

Того самого часу з Мошком в його корчмі розмовляв козак Наум Олешко. Се був чоловік на вид не старого віку, літ, може, під сорок;

бравий ще козарлюга, високого зросту, чорнявий, чорновусий, жилавий і кремезний. Вдовець він, колись чоловік заміжний; з жінкою жив в одну душу, та не довго: родила йому Олена дочку (Марусю та й богові душу віддала. Наум почав нудитися, потроху запивати. Дочка зросла — така огрядна та вродлива; недовго дівувала, побралася з міщанином Притикою. Наумові не подобався Притика, та він не змагався. "Нехай йде,— думав він,-)— не мені з ним жити; я до міста зроду-віку не переберуся".і Він спродав усі свої землі, які були, опріч отого козарського данка, усі гроші дав дочці на віно; собі лишив хату з городом та й перебував самотою. Сам того ланка Наум не пахав, лю|де брали його з половини, а в хату пустив жити до себе свого приятеля Василя Гуркала з жінкою. Грошей з них ні за хата, ні за город не брав, ще й з ланка віддавав їм половину скрщини; за те вони його годували і доглядали, коли траплялося, було, вернеться до господи від шкляного бога не в доррому здоров'ї. Траплялося се ряди в годи; Наум не був п/яницею, а як доведеться в доброму товаристві, то таки любив поцілуватися з чаркою. Не без того, що було й переборщить, та се нікому не шкодило, бо Наум був вдачі тихої, рахманно'^/ а вже правдивої — то й не сказати; за правду ні проти кого не змовчить: чи піп, чи урядник, чи старшина, чи хоч би хто там, Наум у зуби не дивиться; на догад буряків^не буде, а що гадає, те й мовляє; що на душі, те в нього й на язиці. Особливо доткав він багатирям горбанівським; та ще було, коли під чаркою, так як почне прикладувати, як скаже та прикаже, так аж пучки знати. За те ж багатирі і начальство недолюблювали його, ворогували з ним. Та на се він не звертав уваги. "Що вони мені! — каже, було, він.— Моя душа не їла часнику, то й не смердітиме!" Чіплявся Наум тільки до таких речей в громаді, які чіплялися чого громадського; а про себе він байдужний був, А коли що й траплялося самому у кого для себе прохати, він наче не вмів слова промовити, наче уста в нього зашиті, такий неговірний він тоді та соромливий, наче дівчина перед старостами. Аби ж річ знялася про що громадське або чиє такого чоловіка, що треба було вступитися,— де тоді в Наума й слова бралися, та ще які слова — гострі, колючі, добірні, сипле їми, немов з рукава, і ніхто не переговорить! І вже коли кого захоче — роздратує, допече так, що чоловік і нестямиться!

Так ото Мошко, запевнившись, яка у Гречаного оскома на Олешків ланок, і напосівся могоричити Наума.

— І нащо тобі, Науме, той ланок? — говорив жид.

— А тобі нащо? Хіба сажі там побудуєш та свиней на сало годуватимеш?

Мошко скривився і мовив:

— Мені... мені що інше, я там заїзний двір заведу.

— Брешеш, по очам бачу, що брешеш. Для кого там заїзний двір? Коли б ще тут йшов який великий шлях, а то чисто, наче злодійська доріжка.

— О! О! Буде колись і шлях!

— Се вже ти скажи свому рабинові, а не мені, мене не проведеш. Побаришувати сверблять у тебе руки, хіба я не тямлю.

— Кому, опріч мене, треба твій ланок! — зневажливо мовив жид.

— Кому?.. Ох жиде, жиде! Наче ти й не тямиш кому? Наче не Кузьма тебе підставив! Наче не відаєш, як Гречаний зорить-ся на той ланок! — Олешко вийняв з рота люльку і цвіркнув скрізь зуби так, що слина долетіла аж до порога від столу.

— Добрі б гроші дав,— говорив жид.

— Годі! Сказано — не продам! Доки живий, не продам.

— Чому?

— Тому, що не хочу!

— Чому не хочу?

— Тому, що не хочу й годі, і відчепись; пристав наче кліщ до ялиці... той ланок мене до смерті догодує.

— А як помреш? Ну? За пазуху з собою не візьмеш... А я б... я б., ой, ой і догодував би тебе, і поховав, та ще й як!.. Цм! Цм! — Мошко зацмокав і облизався.

— Тю-тю! Скажений! Коли б ти не жид був, я б тобі сказав: перехрестись та лягай спати! Чи ти при собі? Де се видано, де се чувано, щоб жиди ховали християн? Що се — в нас своїх попів не стало, чи що? Може, коли й не стане, так хіба тоді, як наші кістки в землі потрухнуть... Бач! Невіра, що вигадав: він мене поховає! Не діждав би ти про се й думати.

— Ну, ну, Науме! Ти не сердься; ти розкинь головою, а голова у тебе неабияка, золота; коли б у мене така голова!

— То б рабином був? — перебив Олешко.

— Що рабином! Слухай, Науме, кому піде на спадщину твій ланок? Хіба тому?..

Мошко недоговорив кому; Олешко й без того догадався, на кого натякає жид, і відповів:

— Тому я ось що дам! — Олешко скрутив дулю.— Нехай він подавиться тим, що я дав за дочкою! Громаді покину, на школу запишу, от — кому.

— Пхе! Велика вам користь з тієї школи! Як з цапа вовни...

— Про те вже я знаю; а щоб продав, доки живий, свій предківський ланок, ні вовік!

Довго ще Мошко частував Наума, довго влещував його, та нічого не здобувся; Наум як затявся, з чого почав, на тому й скінчив: "Не продам! Та ще щоб у Гречаного руки! Хоч ти мене золотом обсип по саму шию, сього не зроблю..."

У Мошка, одначе, надія умогоричити Олешка не зникла: "Не тепер, то в четвер",— думав він. А коли Олешко вийшов з корчми, Мошко промовив услід його:

— Ведмідь дужчий, та і йому в губу циган каблучку вправляє.

VII

Біля волості зібралася громада. Старіші громадяни сиділи — хто на рундуці, хто на призьбах; молодші поприсідали, на чім стояли. На рундук вийшов Передерій.

— Перше діло,— мовив він і повіз очима по громаді; погляд його упав на Олешка і очі заіскрилися зеленими іскрами, наче вночі у сіроманця.— Еге, громадо! Першим ділом ота школа; як з нею будемо?

— Так, як і було досі,— відповів чийсь голос з громади.

— Коли б то так,— мовив далі Передерій.— Так же новий вчитель каже, треба полагодити... знов же і начальство часом щоб не гримало... дякон не до ладу зробив, що дух завів там... Та як на вашу думку, чи тепер, чи нехай ще?.. Як ти, діду Охріме? — спитався старшина у низенького сивобородого діда, що стояв опліч його.

— Ат! Про мене байдуже,— відповів дід,— мені треба дбати та лагодити не школу, а домовину; на той світ я й неписьменним втраплю, а ви собі як знаєте.

— Еге! А ти, Семене, як? — спитався Передерій у другого Діда.

— А за людьми...

— А люде ж як?

— Ми так,— що се самі вигадки! Де в біса видано, щоб у жнива возитися коло тієї школи! Дощ за шию не йде, можна повременить,— обізвалося кілька голосів.

— Коли б отим временінням не навременили ми собі якого лиха,— промовив Корній Сластьон,— повременить не штука, а що, як прибіжить яке начальство та зараз до школи?.. А що се, скалсе, у вас таке: чи школа, чи свинушник? А вчитель додасть щс — я, скаже, благав і старшину, і громаду... Еге! На кому тоді окошиться, як не на старшині*?

— А вже на мені,— мовив Передерій,— твоя, Корнію, річ до діла, і моя така думка — не рука временити; а виходить би то воно ось як: отеє б то на середу зігнать людей, та й нехай полагодять коло тієї нахаби...

— Так недобре буде,— відповів Корній.

— А вже ж так не до ладу! — говорив ще хтось. — Сластьон смикнув за полу Охріма.

Охрім кашлянув і мовив:

— Який вже там лад буде! Гуртова робота там не годиться; се не те, що толокою в клуні тік місити, та й там треба ладу і приладу, а то сказано — школа...

— Так що, що школа,— перебив Охріма Семен,— хіба вже наші баби не дотепні зашпаровати та вибілити; от і все...

— Ні, не все,— мовив Сластьон,— треба, щоб у вікна вітер не віяв, щоб стеля не плакала, щоб криша не світилася, та ще що, може... треба роздивитися; раз робить треба, а не десять. Хіба не к Петру, а к Різдву йде; треба, щоб діти не дубіли, і тому, хто вчитиме, щоб за шию не текло та шпари в руки не заходили.

— Авжеж, так! — озвався десь ззаду Олешків голос. Звіром блиснули Передерієві очі на той голос.

— Авжеж,— говорив Сластьон,— треба добре роздивитися, що воно там і чого бракує? Тоді, може, хто оден пій-меться на всю роботу, а громадська робота незручна, сама тільки переводня часу буде. По-моєму, отак: роздивімось спершу, а вже як зведемо рахунок, полагодивши, тоді й розкинемо на громаду, скільки впаде,— чи на двір, чи на душу,— стільки й заплатимо.

— Так себто виходить, Корнію, ти на підряд гнеш? — спитався Передерій.— І моя така думка. А як ви, Єлисей Савич, про се? — спитався старшина у писаря,

— Як громада; нехай вона радиться, її діло, вона й плати-тиме... по-моєму, і з підряду річ не лиха.

— Ні влее, з підрядом гетьте! — озвався Олешко.— Знаємо ми добре підряди! Тямимо, що тим підрядчиком ніхто стане, як Сластьон або Мошко!.. Вони нам навергають на громаду такого підряду, що опісля мулко нам буде. Не треба підряду, самі полагодимо.

— Не треба, не треба! — загомоніло кілька голосів коло Олешка.

— Цитьте! — гримнув Охрім.— Дайте старійшим слово сказати: по-моєму, святе діло підряд; оддав гроші — і квит, з підряду; нехай Коркій бере...

— З підряду! — гукнули голоси біля Охріма і Сластьона.

— Не треба, не треба! — перегукували їх з другого кінця. —— З підряду!!

— Не треба!

— З підряду!

— Не треба!!

Серед отакого голосу виразно було можна спостерігати, що старішого віку і заможніші люде гукають "з підряду" і тягнуть руку за Сластьоном: він же й орудував підрядами на цілу волость. Люде молодші, найпаче голота, стояли за Олешка. Сам Наум змагався не стільки проти підряду, скільки проти Сластьона: він добре тямив, в яку ціну Сластьон вжене підряд.

Сей Сластьон був з панських ще кріпаків, коявись був у панів за гуменного; як завелося земство, він туди й примазався, спершу за якогось прикажчика, далі став брати підряди, лагодити греблі, |лости, перевози. Йому поталанило, він розжився і тепер коверзує, як сам знає. В громаді він ніколи різко не виступає, більш трго, що нишком, тишком верховодить; жив він в добрій згоді з Старшиною, з писарем, з попом; має власних підручників, а вони вже за ним — як за батьком. В церкві він раз у раз; жодної! служби не пропустить; сьогодні подасть на часточку "о здр^вії", завтра "за упокой", позавтрому молебень найме; тричі ца. рік водосвяття у себе в господі справить. До одного образа/в церкві

лампадку купить, до другого — привіски, перед третім Сластьонів ставник. Отак після кожного доброго зиску з підряду Сластьон не забуває божого дому і наділить його коли не фунтом оливи, то квартою церковного вина. За те Корнія усі знають, хоч не всі шанують; але таких не багацько: Олешко та ще там кілька чоловіка з молодших. Голота, звісно, як і скрізь голота,— не любить Сластьона; підлизою та здирником величає, звичайно не прилюдно, а де в закутку, нищечком. Прилюдно в громаді — на се не відважиться і сам Олешко. Що тут дивуватися — хіба між нами, людьми освіченими, інтелігентними, не те ж святе? Хіба є у нас такі відважні, щоб злодія і шпигуна цуралися скрізь, шДовали ними, не давали руки? Ого! Більшість за вічі ганить, а в вічі лебезує і їсть у злодія накрадений хліб-сіль... Компроміс та погані умови з власним сумлінням щодня більш а більш, як той вовчий лишай, роз'їдає нашу моральність.

Отож і горбанівські громадяне рік чи два роки назад тому були ніби сміливішими проти Сластьона, а отеє як той та другий покуштували на власній шкурі або кишені Сластьонової сили, так щось осілися, вгамувалися. Молодші, може, й не пом'якшали, ле зробилися приязнішими до Сластьона, вони тільки притихли, їх приборкало, а в душі вони ще гірше лютують.

Отець Кузьма запевняє повітове начальство, що горбанів-ська молода громада стала чогось жорсткою, черствою "до всіх людей". Я й сам помітив, що по українських селах, з того часу як розвелися урядники та "кулаки", люде стають нещирими, несердечними і менш прихильними до чужого безталання, до чужої біди. Мені здається, буцім би то разом з "кулачеством" почало ширитися по наших селах "філософське" правило — "кожен сам для себе"; або — "не постерігся, не зумів обминути лиха, сам вскочив в пригоду, сам і вилазь з неї, а моя хата скраю". Та годі про се...

Так ото за ту школу і зчепився Олешко з Сластьоном. Наум аж охрип, доводячи, що підрядом не слід лагодити школу. А Передерій аж пінився, перебиваючи Наума і не даючи йому говорити.

— Та годі вам гаркатися, ось прикуси ти, Науме, свого язика, а ви, добрі люде, не вважайте на нього та послухайте моєї поради,— мовив нарешті дід Охрім,— нехай старшина з писарем та чоловіка два тямущих обдивляться ту Гаспидську школу, зведуть рахубу, що вона коштуватиме, та й кажуть Сла-стьонові полагодити.

— І моя така сама думка! — промовив старшина.— Як ви, громадо?

— А вже ж так, так! Дід Охрім добре радить! Нехай по його, годі нам язики клепати,— загуділи громадяни.

— Ні, так не можна! — гукнув з усієї сили якийсь босий чоловік в латаній свитині.

— Ти чого тут ореш! — гримнув на нього Передерій.— Се тобі не в шинку і глухих між нами нема... Ще й воно лізе з своїми латками... Чого ти?

— Того, чого й ви,— огризнулася латана свитина.

— Цить, кажу! Латаний! — гримнув Передерій.

— Латане, та не хапане, а зароблене, замозольоване,— вставив своє слово Олешко.

— Що ти кажеш, Олешко?

— Те, що чуєте.

— Ану ще раз скажи!

— І скажу, коли треба буде...

— Се ти до мене "хапане" рівняєш?.. Що я хапав?

— А хіба я знаю... я собі до людей, а не до вас*, а то виходить таке, наче ви за Сластьона, як за себе...

— Мовчи! Бодай тобі заціпило...

— А хто мені закаже?!

— Я! — гримнув Передерій, тупочучи ногами.

— Овва!

— Не оввакай, а цить! Не то я тобі засупоню пащу.

— Овва! Отеє такий страшний, наче попова квочка на припоні!

Дехто з громадян так і покотився з реготу, а Передерій так і зайнявся, немов хто на нього приском сипнув.

— Так се ти мене, сякий-такий сину! До попової квочки прирівняв! — гукнув старшина на Олешка, сикаючись до нього з кулаками.

— Гетьте! — мовив Наум, подаючись назад.— Чого лізете? Запінився, наче шум на буряках, аж трясеться.

— Бодай під тобою земля стряслася, Ареде!.. Та я тебе* знаєш як! — похвалявся старшина.— Ти бунтуєш! Ти проти начальства! Я з тебе викурю той собачий дух! Я тебе широким шляхом запроторю геть за Москву...

— Короткі руки! — спокійно відповів Олешко.— Ви б то й радніші, та бачте, коли б на кропиву не мороз, то вона б і зимою людей пекла.

— Се правда,— загомонів хтось збоку,— коли б жабі хвіст, вона б усю траву витолочила.

Знов почувся регіт; старшина ще більш лютував і гукнув з усієї сили:

— Цить, голото!!

— Плюньте на них; та нумо кінчати діло,— радив Охрім.

— Ні, так не можна! — вихрився Передерій.— Я сього не подарую Олешкові! Я йому покажу: чи можна царське начальство до квочки рівняти.

— От розприскався, наче сукно мочить! — промовив спокійно Наум.

Новий регіт.

Вмішався писар, спитавши громаду:

— Кажіть: як з школою буде?

— Вже ж ніяк, як так.

— Іменно так.

— Еге ж так!

— Себто як?

— Та так же, як казали.

— А як казали?

— Хіба не чув?

Після такої розмови громадян Передерій промовив до писаря:

— Так і запиши, така, значить, прирада громадська, от і все.

— Значить, за Сластьоном? — спитався писар.

— За Сластьоном! — ревіла громада, покриваючи кілька голосів тих громадян, що не годилися на таку прираду. Олешко насунув на очі шапку і повагом пішов геть.

VIII

Увечері в Сластьоновій господі пили могорич Передерій, писар, дід Охрім і Семен та ще чоловіка зо три Сластьонових підручників-громадян.

— Ну, та й невживчива ж людина, отой Олешко,— мовив Сластьон, докірливо хитаючи головою.

— Запекла вдача, нікому не вважає,— відповів Передерій.

— Сама пиха! Несеться — "ось я — не я", а розбереш, то й вийде попове теля,— вставив Семен. *

— Баламут, начальство не шанує,— мовив Сластьон.

— От в сьому-то вся сила! І де він набрався такого поганого духу? — питався старшина.

Дід Охрім на те:

— Він з батька такий. А дід Семен:

— І мати у нього така була; було, як гляне на тебе!.. Крий боже! Ти їй слово, а вона тобі сотню. Постав проти неї сім тер-ниць — усіх переб'є! Вже язиката людина була! Нехай їй там легко лежати.

— Я ще й діда його зазнаю,— мовив далі Охрім.— Так і він,— нехай вже царствує, на всі чотири був кований: і вмирав, а ногою дриґав.

— Не диво ж, що й Наум з зубами родився...

— І кому тільки він не залив за шкуру сала! От і сьогодні, як при всій громаді образив Тимофія Кипріяновича! — піддра-товував Сластьон.

— Я йому сього не подарую...

— Не можна і не слід; дивлячись на нього, і другі будуть неслухняні... Баский він, треба спинити, та, мабуть, не нам його гамувати! — промовив Сластьон, лукаво дивлячись на писаря.

— Чому не нам? — озвався писар.— Наче ми не люде, не громада, або Олешко велика цяця! Аби воли громади, зараз приговор — і гайда широким шляхом на Сибір...

— Шкода! Швидкий ти вельми! — мовив дід Охрім.— Сибір далеко, на се громада не пристане.

— Вміючи взятися — так пристане; підмогоричити, відро, друге божої сльози, от і пристане.

— Я готов четверо відер постановити, аби його спекатися,— мовив Сластьон.

— І моя така думка,— озвався Передерій,— вже він давно у мене в печінках сидить, та я людина добра, усе терпів, все переносив, а тепер бачу — ні, годі! Гляньте й сьогодні — прирівняв мене до квочки.

— Як його й переносити таке! Тут хоч би і кам'яне серце, то не видержить, а то ваше... на мене б — то б я його в мотлох — дратував Сластьон.

— Утру я йому носа! — Передерій перехрестився і мовив.— Побий мене отсей святий хрест, коли я його не запроторю у хурдигу, саму Сибір, на саме дно! Можна, кажеш ти? — спитався він у писаря.

— Аби воля громади, та ще коли б і отець Кузьма шепнув у місті.

— Шепне! Отець Кузьма шепне! — запевнив Сластьон.— А громаді, що йому в зуби дивитися! Нащо громаді такі непокірливі, такі баламути?!

— Цитьте ж! — озвався Передерій.— Я йому! Я йому!.. Довго ще в господі Сластьона кружала чарка і пащекували

про Наума Олешка.

IX

Минуло тижнів зо два.

Одного дня надвечір Коломієць вовтузився в шкільному дворі на дровітні над корявим дубовим оцупком. Треба було на ранок нарубати дров. З волості привезли таких грубих оцупків, що, не поколовши, вони не влазили в піч. Колоти було нелегко, бо окоренкуваті оцупки були вельми сухі, клин не брав їх. Треба було доволі сили вигнати з себе, щоб загнати клин. Уволю нагепався Коломієць, доки розколов один оцупок, взявся за другий, а піт з нього так цівкою біжить...

— Добрий вечір вам! — промовив Олешко, підійшовши до Коломійця.

— Здорові були? — відповів Ілія, утираючи з чола піт рукавом сорочки.

— З сйм днем, що сьогодні, поздоровляю, поможи вам боже!

Спасибіг.

— Самі колете?

— Як бачите, Науме.

— Бачу, що окоренок неслухняний,— всміхнувшись, мовив Олешко.— Та такі й руки не по окоренку; звісно, хто до чого призвичаївся. Не на сьому зросли... Тяжко?

— Байдуже, не первина... сторож мій занедужав, треба самому.

— Хоч і не дернина, а сокира у вас не туди дивиться; та ще й сухе дерево, наче кістка... тут би шлягою, так же шляга не по ваших руках...

— Чому?

/ — Тому, чому ваше перо для моїх рук важче, ніж шляга... А кете лишень мені сокиру, може, в моїх вона стане слухнянішою і окоренок пом'ягшає.

Олешко зняв шапку і свитку, затесав кілька клинів і взявся колоти окоренки. Обух відскакував, а Олешко тільки: ге! ге! ге!

— От завзяте, прямо — кістка! Коли вже мене не слухає, то де вже вам...

Нарешті Олешко переміг; окоренок почав тріщати і розколовся.

— А що! На чиє вийшло! — весело мовив Олешко.— Сказано, то чоловік, а то дерево! Чоловік усе переможе, аби умів, аби тямив, якого де пристрою треба...

У воротах показався отець Кузьма. Ілія пішов назустріч його. Повітавши їлію, отець Кузьма спитався у Наума:

— На поденщину став, Науме?

Олешко ніби й не помітив, з якою думкою спитався у нього отець Кузьма, і відповів:

— Вгадали, панотче!

Коломієць пішов з попом до хати, а Олешко доколював дрова.

— Нащо ви берете поденщиків? — мовив Гречаний до Ілії, вдаючи, нібито й справді він поняв віри, що Олешко рубає дрова за гроші.— Волость повинна вам постачати колоті дрова; ви їм нічого не даруйте, а то вони й на шию сядуть... Та й сторож у вас є.

— Сторож нездужає.

— Нехай з волості пришлють кого, доки видужає.

— Шкода людей відривати,— відповів Ілія.— Час робочий, у кожного ще роботи по шию, у кого на полі, у кого на дворі.

— Вже ж і вам з яких достатків наймати поденщиків!

— Я не наймаю; то сам рубав, а се Наум, спасибі йому, поміг; йде повз двір, бачить, що я нічого не вдію з окоренком, він і взявся наколоти.

— Се що інше; а я думав, він за гроші. Наум — чоловік роботящий; одначе я не радив би вам... теє... ви дальше від нього.

Ілія зумився; він не відав Кузьминої вдачі, нічого не відав про ланок.

— Хіба Наум що? — спитався він.

— Лукавий чоловік...

— Хто б його отеє гадав! А мені він здавався таким щирим...

— Лукавий! На весь світ чи є хто такий лукавий, як він; та се ще б байдуже; а то гірше лихо: баламут з нього не-прикаянний; задира великий! ї не доведи господи, який невживчивий! — отець Кузьма обома руками погладив бороду.

— А я сього й не помітив,— відповів їлія.

— Коли ж вам було й помітити; полсивете довше — побачите більше.

Настя подала чаю.

— А моя попадя й досі ніяк не збереться до вас,— мовив Гречаний до Насті.— Ви вже, будьте ласкаві, вибачте їй, не ремствуйте.

— Помиримося,— відповіла Настя.

Гречаний знов звернув розмову на Олешка і малював його вдачу недобрими барвами. Ілія слухав уважно; він, хоч і не суперечив, бо ще не встиг добре спізнати Олешка, одначе сам не тямив, чому душа його не

йняла віри Гречаному. Коло-мійцеві здавалося, що у такого лихого чоловіка, яким Гречаний малював Олещка, не може бути такого ясного і привітливого погляду, такої щирої усмішки, такого симпатичного виду, як у Наума. З усіх горбанівських людей, з якими досі спізнався Коломієць, йому Олешко найбільш сподобався, найбільш припадав йому до серця.

Гречаний недовго сидів. Напившись чаю, зараз попрощався, ще раз застерігши Ілію і Настю, аби були "дальш від Олешка".

— Він чоловік такий, що "з ним дружи, а каменюку за пазухою держи", — промовив отець Кузьма, виходячи з хати.

Наум чекав на улиці, доки він піде до господи, і, спостеріг-ши його на улиці, зараз повернув до Ілії в хату; Слово по слові Олешко й питається у Коломійця:

— А що, Гречаний — доволі висипав на мене гречки та рудяку?

Коломієць всміхнувся і змовчав.

— Я знаю,— мовив знов Наум,— він приспів би в ложці води мене втопити. А чи знаєте ви за що? Повідати — так глум один: за те, що не хочу поступитися йому предківською нивою.

І Олешко розповів Ілії і Насті історію з козарським ланком.

— Зроду б я на таке не сподівався,— промовив Ілія,

— Не продавайте, Науме! — не втерпіла порадити Настя.— Тримайтеся земді, хоч би що! В землі вся сила.

— Авжеж! Без землі чоловік що? — відповів Наум.— Все одно, що деревина без кореня; ні в чому йому рости і кріпнути; поневолі мусить засохнути...

Почав Олешко вчащати до Коломійця трохи не щодня; або дров прийде нарубати, або води наносити, двір прибрати, знайде він чого замутитися та й просидить кілька годин, розмовляючи з Іліею. Коломійцеві щоразу більш та більш подобався Наум за свою вдачу. Ілії здавалося, що Олешко — той, нової генерації чоловік, за якою йтимуть вже люде, призначені оновити життя селян. Він гадав, що Наум з тих людей, що геть далеко вже відбилися від того покоління селян, що родилося, росло, жило і вмирало під пугою панів або "окружних начальників" та ще не встигло пристати до сущого берега і плентається самотою, не тямлячи, де його берег, не бачачи в пітьмах, де та стежка, що веде до спасенного берега? Справді, Наум вештався самотою, тинявся незадоволений нічим і сам не тямив, не міг зрозуміти, чого йому бракує, чим би він задовольнився. Одно тільки він навіки добре тямив, що "жить так погано, що аж остобісіло так жить", що "певна річ, треба якось інакше жити, щоб ліпше було".

— Та як же вам здається треба жити? — питався у нього Ілія, щоб вивідати ума.

— Якось інакше, не так, ладу більш треба; треба... ну, як би вам мовити?.. Треба, щоб не так було.

— А як же?

— Та от кривди багато у нас; коли б багатирі та оті пузаті Сластьони менш кривдили нашого брата; особливо хто вбогий, тому тяжко.

— Се вже, Науме, про других... остогидло, кажете, що ж вам не подобається?

— Не скажу гаразд; не по-людськи якось ми живемо!.. Чи я не такий, як усі люде, чи люде не такі, як я.

І скільки Ілія не допитувався, Наум не вмів виразно повідати, чим йому не подобається життя селян і як треба жити "по-людськи".

— Чоловік в чоловіка в'їдається, наче блощиця в овечку,— мовив Наум.— Ну, чому воно так? Чому на мене напосідаю-ться і Передерій, і Сластьон, і Гречаний? Гречаний — ще туди-сюди; розумію, що ланок мій йому спати не дає. Добре, а ті за що?

— На всіх не вгодиш, Науме!

— Авжеж... Тільки жі остогидли вони мені дуже; особливо отой Сластьон, Мошко, Охрім; що я їм вдіяв?.. Громада така ледача у нас; вівці, а не люде... от скажіть, чому воно так? Ще доки чоловік босий і голий, то наче й по-людськи думає; аби ж почав обростати м'ясом, зараз і верне проти людей...

— Ви, Науме, нарікаєте на громаду, а й вона не повинна.

— Так хто ж повинен? Чому вона живе не власною головою, а Сластьоновою? Писаревою? Чому? От які думки мене за війна беруть! Безголова громада, дурна громада; тільки звання, що громада, а всім орудує писар. На кого нацькує Єлисей, на того й гавкає вона... Сама свого лиха не розбере.

— Громада великий чоловік! — мовив Ілія, щоб заспокоїти Олешка, у котрого очі горіли, лице аж падало.

— Може, де й так, та не в нас, не привикла вона жити своєю головою, чи хто його зна.

— Ніколи було привикти, Науме! Чи ви пам'ятаєте кріпацтво?

— Авжеж! Я був добрим вже парубком тоді, як люде здихалися панів.

— Огож нагадайте собі, як тоді люде жили? Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? Що пан або окружний веліли, те люде й робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те ніхто не міркував; ніхто не розбирав, чи до ладу, чи ні; сказано — звелено робить — роби, та й годі...

— Та хіба ж воно й тепер не те ж святе? Та тепер ще чи не гірш; то, було, пан орудує, а тепер такі п'явки, як Сластьон. І нічого йому не вдієш, усі за нього — і волосний, і становий, і мировий, і піп, і земці,— усі за нього, а він окульбачив громаду та їздить на нас верхи... що товста кишеня у нього, що він лампадки в церкву справляє, так хіба ж то не з людського поту та крові... От ви й гадайте, чи не гірш отеє, як було за панів... Сластьон став паном! Тьфу!

— Трохи чи не вся ваша громада, Науме, ті ж люде, що родились і зросли під панами та під окружними. З тих, що родилися на волі, ще не багацько в громаді...

— Чоловіка десять —є; сі, правда, іншим духом дишуть; інколи наче й думають і йдуть не в слід Сластьона та писаря; так що ж! їх така жменя, що й голосу їх не чутно...

— Тривайте! Щороку більшатиме таких.

— Овва! Доки їх побільшає так, щоб переважити, то Сластьон та писар з Мошком усе село немов обценьками або супо-нею стиснуть та обдеруть. От і вчора була у нас рада, як мага-зей полагодити, і нічого не вдіяли; як Сластьон схотів, так і сталося.

— А ви ж що?

— Нічого! Гукав, а мене не слухали...

— І віддали Сластьонові?

— Ні, на весну сказали — нехай... Та що з того. Навесні інше не буде.

Наум замовк і сумно повісив голову. Ілія тим часом доводив йому, що не треба рук опускати, треба ходити на громаду, терпіти, ні на що не вважати.

— Ні вжеі Втомився я з ними! Годі! — мозив Наум.— Ще коли б у самого на серці не така нудота, а то й без них мені світ божий немилим стає. Часом примів би що?..— Наум аж зубами заскреготів.— Нудно мені! Нудно! На серці наче холодно! Сам сиджу — до людей тягне; а з людьми сиджу — верне від них... Одинокий я чоловік, от що...

— У вас же доня є! — вмішалася Настя.— Ви б до неї перебралися.

Олешко махнув рукою.

— Чого я там не видаз?

— Пожили б з ними, помогли по хазяйству; і вам би веселіш було...

Олешко похитав головою і мовив:

— Зять любить взять, а доньчин хліб гіркий мені; я вже коштував його раз, вдруге — не хочу!..— Наум зітхнув, помовчав трохи, далі мовив:

— Як видав я доньку та поїхала вона від мене, напала на мене така нудьга та журба, що я сам себе не тямив. Потягло мене до доньки; так потягло, що я усе кинув, жнива навіть кинув та до неї. Живу у них, придивляюся до їх життя, а про свою господу й забув. Бачу, живуть вони собі в згоді, в любові і до мене нічого, тільки ніби чого стережуться зо мною, не так, як з батьком, а наче з ким чужим... Щось воно не так,

думаю я, чи не я тому причиною? Усе думаю, усе думаю; ні, за собою нічого не бачу; тоді друга думка до мене: от, кажу сам собі, з пса солонини, а з зятя дитини не буває... дарма про нього; а от дочка так скребе мене по душі та й скребе! Чим, думаю, я не догодив їй? Чому вона не так як у людей? У людей і кілька дітей, та, гарно, а у мене вона одна, та не ладна... Вже як я не спостерігав, як не примірявся, не зрозумію — чому моя дитина не горнеться до мене? Більш пильную зрозуміти, більш почуваю, що серце гірш у мене щемить... От, думйю, правду люде кажуть, що від малих дітей у батьків голова болить, а від великих душа кипить... Знов я став помічать за дочкою якусь зажерливість: дітей нема у них і достатки є, злиднів не видно, а вона з ранку до ночі все працює, та дбає, та скриню набиває. Нащо воно? Кому треба? Хто споживе? Хіба їм на двох мало того, що є у них?.. Як почав я над сим міркувати, чую — еге! — верне мене воно і від доньки. Я тоді за шапку, за ціпок: "Прощавайте, діти! Нехай вам талан росте!" — сам до старого свого кішла...

— Чудний ви чоловік, Науме! — мовила до нього Настя.— Вже ж люде на те й живуть, щоб робити та працювати...

— І нехай собі робить і заробляє, та міру знає; на мою вдачу так: зароби собі, скільки тобі треба на прожиток без розкошів, та й годі, а більш і не рвись, нехай ще другим.

— Як же се так?

— Я вже не тямлю того — як; а мені здається — по божому так; вже ж і в церкві читає отець Кузьма: "Не собірайте в житниці".

— А сам він? — перебила Настя.

— Ото-то мене й дратує! З книжок людям одно — а собі друге... Чи воно скрізь так? Нащо ж ті святі книжки? Е-ех! Коли б я був письменний!

— То що б?

— Знав би, як на світі жити; кажуть, усе те в книжках прописано. Я тоді б тямив, що і як людям порадити. Добре письменним бути.

— Отже, ваш писар письменний...— подратував Ілія.

— А п'явка... воно правда: от ви й навчіть мене, чому воно так? Значить, і письменство не в лад.

Наум вертався додому ще більш роздратований, ще більш мучили його нові питання: чому не всім людям добре жити? як треба жити? як спекатися лиха? хто винен, що люде бідують? Він не міг дати собі жодної поради...

XI

Коломійцева сестра Настя була людина простої, щирої вдачі; сама зросла на селі, серед народу. Тим-то і в Горбанівці вона не цуралася людей; небавом здружилася з дівчатами і стала між ними "своїм братом". Почала, було, ходити з ними й на улицю, та отець Кузьма косо на те глянув і порадив їй "не шкодити і собі, й братові. У нас,— казав він,— урядник і становий лихі люде, довідаються, що ви з людьми запанібрата, зараз почнуть сочити, якого ви духу, чи не баламутите людей проти начальства, чи віруєте в бога, чи не сієте в народі "плевел крамоли". Послухайте мене, не то побачите — накличете на свою голову лихо; брата за вас зсадять з учительства".

Натякав на се й писар Коломійцеві. Мусила Настя не ходити на улицю з дівчатами...

Внадився до Коломійця писар; спершу він заходив раз на тиждень, далі двічі, а нарешті трохи не щодня. Ілія не цурався його; Ілія був чоловік сторожкий, не любив дратувати "начальства", і хоть інколи і

прикро було йому сидіти цілий вечір з писарем, одначе він і виду того не показував. Та правду мовити: пан писар більш залицявся до Насті та все силкувався манівцями натякати, яка то він заміжна людина, які у нього великі достатки — і як йому нудно жити самотою.

— Чом би ж вам не одрулситися? — мовив йому Ілія.

— Пари бог не дає; не знайду до вподоби,— відповів писар.

— Мало хіба дівчат в Горбанівці,— мовила Настя.

— Дівчат не мало, та не по мені...

— Який-бо ви вередливий...

— Не вередливий, а вже ж не можна мені братися з простою дівчиною, що не вміє ні стати, ні сісти. Мені треба дружини такої, щоб вгадала мою душу, щоб була такою освіченою, як я... та бог досі не привів...

Писар зітхнув і пильно глянув на Настю. Настя не помітила ні зітхання, ні погляду і, не відриваючи очей від свого шиття, мовила:

— Мабуть, ви не шукали такої?

— Де її шукати? Та й часу у мене нема; за службою ніколи з села вирватись; а в Горбанівці — хто тут? Самі мужички І Та й що з того шукання! Сказано: судженої конем не об'їдеш; коли вже кого бог призначив, то й не шукавши знайдеш.

Траплялося, що разом з писарем сидів у Коломійців і Наум. Наум мало розмовляв, більш мовчав та слухав, хіба коли-не-коли шпигне писаря такою приказкою, що того наче шилом вколе. Зате Наум не зводив очей

з Насті; куди вона повернеться, де ступить, туди й Наумові очі. Писар помічав се і йому здавалося, що Настя більш привітна до Олешка, ніж до нього. Він почав ревнувати! Писарське серце почуло, що воно кохає Настю.

На Миколая 4 з самого обіду писар до вечора пересидів у Коломійця і все залицявся з Настею. Він бажав висловитись їй, посватитись до неї і ніяк не відважувався. Усміхнеться Настя, у нього так і закипить коло серця, так і заграє кров, так слова й обсядуть язик; повен рот їх, та ні одно не зірветься з язика, наче вони поприлипали до піднебіння, наче хто губи йому зашив...

З тим вернувся він до господи і цілу ніч не спав. Настя не давала йому спати; вона стояла у нього перед очима, всміхалася, очима говорила, дратувала його, а він ніяк не набереться відваги! Насилу вже перед світом задрімав Єлисей! І тут знов наснилася йому Настя: привиділося йому, що вона стоїть на рушничку з кимсь. Єлисей хоче вгадати з ким? Придивляється і пізнає, що то Олешко!

— Не буде сього! Ні вовік не буде, не попущу! — скрикнув писар — прожогом схопився з ліжка, умився, причепурився і побіг до Коломійця.

Ілія був у школі, Настя на базарі...

— І тут невдача! — мовив собі писар і побіг на базар.

— Куди се так? — спитався у нього Гречаний, стоячи біля своїх воріт.

Писар відповів якоюсь вигадкою.

— Ось нуте лишень заходьте ліпше до мене та поснідаємо. Зайшли. У попаді сиділа Настя. Єлисей як побачив її, так і

зайнявся! Усе, що ввижалося йому ві сні, знов повстало в його думці. Він сам себе не тямив! Не йшло йому на душу снідання; зате прийшла нова світла думка:

— От хто мене і порадить, і поможе, поможе! Дурний я, що досі не обернувся .до отця Кузьми.

З сим словом Єлисей налив собі другу чарку горілки, випив і мовив до попа:

— Панотче! Треба вам козарський ланок? Отець Кузьма аж підскочив:

— Як не треба! З думки у мене не йде: так же вражий Олешко наче затявся.

— Отже, послухайте мене: будьмо сватами — вам кортить ланок Олешків, а мене господь бог привернув до Коломійцівни. Висватайте за мене Настю — ваш ланок буде!

— Як же се ви вчините? — спитався Кузьма.

— Вже я про те знаю.

— Так не можна, треба, щоб і я знав, а то я вам висватаю, а ви й забудете про ланок.

— Убий мене бог, не забуду! Аби Настя моя — ланок ваш... Мало сього, от ще вам — п'ятдесят рублів за сватання, п'ятдесят за вінчання. Берете?

— Яз дорогою душею,— відповів Кузьма, дякуючи в душі бога і всіх святих угодників, що посилають до нього таку благодать.

— Коли ж ви? — питався писар.

— Я хоч і сьогодні, та тільки якби ви мене запевнили за ланок... Олешко не продасть...

— Продасть! Ми так прикрутимо його, що продасть... Ми не будемо панькатися з ним та могоричити так, як Мошко; ми так зробимо, що мусить продати...

— Як же се ви так?

— Тоді побачите.

— А нуте-бо скажіть, щоб не кортіло.

— Громада уся проти нього; старшина давно гострить на нього зуби, а я вже зумію підвести Олешка, тільки тут треба, щоб і ви помогли...

— А вже ж поможу...

— Не велика там і поміч; аби написали до благочинного та до ісправника, що Олешко баламутить людей.

— Що ж, се правда; я давно остерігаю Передерія, що в Олешка недобрий дух проти начальства.

— Отож-то й воно... так ми його й теє... а вже ж ланка з собою не забере... Нуте ж, тепер помолимося богові та й ідіть сватом.

— Готов! Готові

Увечері того ж самого дня Кузьма лебезував коло Насті, сватаючи її за Єлисея. Настя й на думці не мала зробитися писарихою. Одначе вона

йе відважилася дати прямого гарбуза, а мовила, що нема у неї думки виходити заміж, доки бурлакуватиме Ілія.

Гречаний сього не сподівався. Така близька, така, здавалося, вірна надія і на ланок, і на сто рублів так швидко зникла!.. Вернувшись до господи, він застав Єлисея.

— По вас бачу, що нема вдачі...— мовив Єлисей.

— Не можна сього сказати,— відповів Гречаний,— не дала ні отказу, ні приказу... сказала; "Подумаю".

Єлисей похнюпився і кілька хвилин сидів мовчки, наче хмарою обгорнений.

А Гречаний тим часом ходив по хаті і скуб свою бороду. По очах його знати було, що він щось пильно мізкує. Нарешті він підійшов до писаря, ласкаво вдарив його долонею по плечі і мовив:

— Не журись, Єлисей Савич! Я певний, що можна справу полагодити на твою руч... Настя від тебе не втече. Мені здається, що вона й тепер би згодилася, та якась тут збоку притика є.

— Яка ж би се? — спитався писар і погляд його трохи повеселішав.

— Вгадай.

— Не вгадаю.

— Закохана вона... Та чи знаєш у кого? В Олешка. У писаря аж ноги зімліли.

XII

За кілька днів Олешко зайшов до Коломійця. Таким сумним і суворим ніколи ще Ілія не бачив його.

— Прийшов поздоровити вас,— мовив якось понуро.

— З чим добрим? — спитався Ілія.

— З тим, що старостів відбули.

— Ви се як знаєте? — здивувалася Настя.— Сорока вам на хвості принесла?

— Ні, не сорока, а Мошко; Мошко все знає. Мошко факторує у попа; могоричить мене за ланок; от воно й виходить, що піп ділиться з жидом, а жид зо мною...

Олешко замовк і якось незвичайно поводив навкруги очима. Згодя він мовив наче сам до себе:

— Щастя його, що йому гарбуза дали; а то б... тямив би він... я б йому ребра порахував.

Коломійці промовчали на се, чи вони недочули, чи, може, й дочули, та не хтіди розводити про се річ.

Згодя Настя пішла до вечерні. Се трапилося в суботу. Наум лишився з Ілією і сидів понуро мовчки. Ілія й собі мовчав та спостерігав Наума, вгадував, чого він такий журливий, такий сумний.

— У вас, Науме,— мовив він нарешті,— щось недобре є на душі.

— Чи воно добре, чи недобре — про те не скажу, а тільки важко; хотів би спекатися його, скинути, та не скину... не здолію.

— Чому?

— Тому, що, бачте, сам тямлю, що селеха з куркою не спаруєш...

— Ви так чудно сьогодні манівцями говорите, що я й не розумію.

— Хотіли б ви, щоб просто я говорив?

Олешко став проти їлії і впився в нього своїми великими палкими чорними очима.

Ілія не видержав того погляду, спустив очі вниз і відповів:

— А вже ж просто.

— Настю вашу хочу сватати! От вам і просто, коли хотіли! Чи чули ви таке?

Ілія нехотя подався назад.

— Чого ж мовчите? — сміливо якось незвичайно допитувався Наум.— Що? Нерівня? Кажіть: чи гарбуз, то й гарбуз?

Ілія не сподівався такого від Наума; ніколи про се й не гадав, ніколи з Настею про се й слова не промовив і не тямив, що відповідати. А Олешко блимав на нього іскрами з очей і твердив одно:

— Кажіть, кажіть!

— Се, бачте, Науме, така річ... сё вже самої Насті треба спитати, се її діло.

— А ви — якої думки?

— Я?

— Еге! Ви!

— Що ж я! Про мене... як знає... заміж піти, не те, що кисличку покоштувати...

Наум мовчки сів на лавку. Йому здалося, що Ілія "вертить хвостом", не хоче правди мовити. На серці у Наума заклекотіло почуття, похоже трохи на те, яке він почуває до панів і урядників: "І в нього та сама кров, ті самі нелюдські думки, і він з того ж кодла!.. Помилився; я, гадаючи інакше про нього",— думав собі Олешко.

Трохи згодя він промовив до їлії:

— Як же буде?

— Спитайтесь у Насті...

— Добра рада, і за те спасибі... У Насті; а вже ж... тільки самому мені боязко питатися, не відважуся; а от ви поможіть мені, спитайте у неї... Завтра, йдучи до церкви, я заверну до вас і почую ваше слово. Ви тільки скажіть їй, що я не Єлисей Са-вич, що без неї не буде мені життя... Прощавайте!

Наум не пішов до господи. З вечора вештався по селу, потім до півночі просидів у корчмі, хоч до чарки й не доторкався, з корчми знов тинявся до самого світу по селу і видумав одно: що скаже Настя? "Нерівня я їй, сам добре тямлю, та тямлю й те, що я її кохаю, що в бога усі люде однакові. Люде повигадували панів і мужиків, а у бога сього нічого нема; люде кажуть: "Кінь з конем",— так що ж! І в мене ж душа не яка, людська; а що вона панночка... Гм! Що ж! Що ж і мені діяти? Хіба я винен, що вона панночка? Що моє серце покохало її? Мужик, подумає

вона, неотеса. Авжеж! Ну, а що як згодиться! Господи, який я тоді буду радий та щасливий..."

Ледві розвиднялося, Наум сидів вже під школою на рундуці, ждав, щоб Ілія вийшов відчиняти оконниці. Віком здавалися Наумові години того ждання.

— Нуте! — спитався він, як тільки побачив Ілію на порозі.

— Які ви ранні,— відповів Ілія.

—і Сон не бере... кажіть швидше...

— Треба сказала підождати.

— Підождати...— переговорив сумно Олешко.— Довго?

— До тієї осені, хоч до Покрови...

— До Покрови, не близько...

З сим словом Наум рушив до церкви. Усю службу він простояв наче несамовитий: не то що не міг молитися, а навіть рука ні разу не взялася положити хрест. Як ввійшов у церкву та вставив очі в образ Христа розп'ятого на хресті, так до кінця служби й не зводив їх, тільки зітхав глибоко.

— Чого се, Науме, такий смутний? — мовив до Олешка Сластьон, виходячи з церкви.

— Геть к бісу, ідоле!! — гримнув на нього Олешко і почвалав своєю стежкою до господи.

ХШ

Наступили різдвяні свята. Єлисей Савич, хоч і не відав, що Олешко сватався до Насті, та він був певний, що Настя кохає Наума і через те дала йому гарбуза. У нього кілком засіла в голові думка спекатися Олешка, і він усі свята тільки те й робив, що, гостюючи то в Сластьона, то в Охріма, то в кого іншого, баламутив громадян проти блешка і вигадував на нього нісенітницю.

На другий день Водохрещ збиралася громада перевірити своїх збірщиків і касу; кого зсадити, кого наново обібрати.

Олешко, йдучи на іромаду, зайшов до Мошка. За третьою чаркою Мошко не втерпів, щоб не зняти річ про козарський ланок.

— Чи знаєш, Мошку, що я тобі скажу,— мовив Олешко.

— Ну-ну, почую.

— Слухай же мого останнього слова.

— Н-ну, к-ну...

— Не нукай, вралсий жиде, а то я як нукну тебе отсією пляшкою по голові, так або пляшка, або твоя голова надвоєї

— Який ти, Науме, сьогодні! Ой вай! Мабуть, лівшею встав.

— Надопік ти мені отим ланком, так що примів би, межи вічи тобі плюнув...

— Пфе! Який ти!.. Пфе!

— Ось слухай, доки я не пфекнув тебе: щоб ти мені до самої Покрови жодним словом і не згадав про той ланок. На Покрову — я сам тобі скажу. Чуєш? Не доведи ж тебе господи хоч одним словом нагадати мені до того часу! Я тебе тоді як те кошеня задушу! Чуєш?

Мошко глянув на Олешка і спостеріг, що він не шуткома веде річ.

— Нехай і до Покрови, я мовчатиму, аби ви — аби Єлисей Савич не перебив... він теж...

— А що він?

— Хоче ланок придбати.

— Ось йому що покажи! — Олешко скрутив дулю.

— Він не для себе, він для Гречаного, за те, щоб висватав йому Коломійцівну...

Олешко не усидів на лаві, схопився і швидше вибіг з корчми.

— Так отак ти!.. Моїм добром поступаєшся проти мене моєму ворогові!..— Олешко скреготів зубами гірше, ніж рипів у нього під чобітьми сніг.

Збентежений, обурений прийшов Олешко на громаду. Хто б глянув тоді на нього, спостеріг би, що в душі у нього полум'я палає, що він у ту годину сам не свій.

На громаді, як на те ж, повстала колотнеча. Рахунки збір-щикіз викликали нарікання кількох громадян. За збірщиків вступився Передерій, за громадян Олешко. Передерій слово — Олешкб йому десять.

— Та угамуйся ти, удоде смердячий! — гримнув старшина на Олешка.

— 'Вгамуйся сам, шершень рудий!

— Отеє так! Отеє славно! Отеє так на старшину! — лебезу-вав Сдастьон.

—— Се так на царське начальство! — озвався писар.

— Се так на мене! — гукнув Передерій.

— Та як же се він смів так на начальство!

— Ах, він чортів кришеник!

— Ах, він бунтовник! Баламут!

Велика більшість громадян так і накинулася на Олешка; більш усіх лізли осою на нього Сластьон, Єлисей та збір-шики. Громада забула про рахунки, а збірщики тому й раді і пильнували ще більш розводити огню, більш цькувати Олешка.

— Сього у нас зроду-віку не чувано, не видано, щоб хто отаке на начальство! — гомонів писар.

— Треба йому заціпити рот!

— Авжеж, треба!

— Як же так можна!

— Ти чого стаєш на диби? — спитався Олешко у Сластьона.— Хочеш покривати мошенство? Свого тобі мало?.. Га? — Олешко так зблизився

до Сластьона і таким хижим звіром дивився на нього, що той подався швидше назад.

— Чого тікаєш? — гукнув на нього Олешко.— Правди боїшся!..

— Плюю на твою правду!

— Плюєш! Так ось же тобі, на!

З сим словом Наум на повен рот плюнув між вічі Сластьо-кові, насунув шапку і повагом пішов до господи.

— Протесїуюся, громадо! Протестуюся! — гукав Сластьон.— Такого мені зроду-віку не траплялося! З земцями, з великими панами, з губернатором говорив, а ніхто мені в вічі не плював! Люде добрі! Заступіться ж за мене. Згляньтесь на мою наругу!,.

— Люде добрі,— загуділи, наче рій чмелів коло дупла.

— Сього так не можна!

— Не можна! Не можна!

— Під арешт Олешка, в холодну.

— Під рідки його.

— Засипать йому березової каші, такої, щоб аж ногами вкривився!

— Хлосту йому, хлосту!

Писар, помітивши, що громада добре вже нашпигована проти Олешка, мовив:

— Ось цитьте, люде добрі, та послухайте, що старшина казатиме.

— Добре, добре, нехай каже.

— По-моєму, тут хлости мало,— мовив Передерій.

— Мало! Мало! — гули громадяни.

— Він показав зневагу громаді.

— Правда, правда!

— Він мене образив! — мовив Передерій.

— Старшину образив, а старшина, ви знаєте, царське начальство,*— додав писар.

— Він у нас баламут, людей бунтує! Ось нехай Єлисей Са-вич виложить вам усе те, що у нього списано про Олешка,— мовив старшина.

— Нехай, нехай.

Писар витяг з-за пазухи папір і став вичитувати Олешкові "провинності": чого там тільки не стояло! Зневага громади, неслухняність, непокірливість, баламучення проти урядників, нехтування начальства!.. Все те було списано правничою мовою російських канцеляристів. Громада слухала, нічогісінько не розуміла; одначе услід за Сластьоном чутно було голоси громади:

— Так, так! Правда!

— Що ж йому за се? — спитався Передерій, коли писар скінчив читати.

— Що ж йому? Коли, кажете, хлости мало, нехай ще поставить він на громаду відер двоє горілки,— радив дід Охрім.

— Ні, не так! Так не можна! Олешко всім допік,— говорив Сластьон,— у нього й на макове зерно нема шановання до громади...

— Се правда! Несеться наче вихор поверх дерев,— додав дід Семен.

— Треба його приборкати, спинити, а чим його спиниш, такого голінного? До нього ні лайка, ні бійка не пристане. Нам треба його спекатися, відцуратися від нього,— мовив Передерій.

— Пора, давно пора.

— Як же його спекатися? — спитався хтось з громадян.

— Вже ніяк — по закону треба,— відповів старшина.

— Звісно, по закону, щоб було не гріх, по-божому... а як же там по закону? — питався Охрім.

Писар вичитав закон. Громада тільки й зрозуміла одно слово з того закону: "Сибір".

Писар став висловлювати, що громаді закон надає право зробити приговор і заслати непотрібного громадянина на Сибір.

— Коли вже що робити, то робити раз та гаразд,— додав писар.

— А вже ж ліпше зразу,— мовив Охрім,— відтяв зразу, і квит! А то воловодься з ним! На Сибір його.

— І моя така думка,— промовив Передерій,— але воля громади.

— На Сибір! — гукнуло кілька голосів.

— Тривайте, люде добрі! — озвався Наумів приятель Василь Коряк.— Сибір нігде не дінеться, не провалиться. Треба по-божому. За що Олешка на Сибір? Ні душогубства, ні розбишацтва, ні крадіжки за ним нема.

— Се правда,— озвався дід Семен,— сього гріх на нього сказати.

— Єсть за ним ще гірше: царське начальство нехтує,— мовив писар.

— На Сибір! На Сибір його!

— Не треба, не треба!

— Шкода чоловіка...

— Кому шкода його — нехай сам за ним мандрує,— мовив писар.

— Та за що ж?

— За що? Не чув хіба? Проти царського начальства йде! Він гірш душогуба! — твердив Передерій.

— На Сибір! На Сибір його!

— Пишіть приговор, усі руки дамо, щоб його на Сибір.

— Ні, брехня, не всі! Я гріха на свою душу не візьму, руки не дам.

— І я не дам!

— І я не дам!

— Еге! Так се значить, і ви однієї з Олешком думки! — промовив писар.— А ну, виходь набік, хто руки не дасть! Побачимо, хто там проти царських законів, значить і проти самого царя...

Остання писарева грізьба уцілила в свою мету; ніхто не відважився вийти набік. Одначе змагання довго ще стояло. Нарешті громада розійшлася, сказавши, щоб писар написав громадський присуд, аби запроторити Наума на Сибір.

XIV

На такий присуд громади Олешко ніколи не сподівався; почувши про нього, він спершу не йняв віри. "Що ж я такого вчинив, за що б мене в Сибір? — питався він сам у себе.— Яка за мною провинність? Що я кому заподіяв лихого? Хіба що пильнував про громадське добро? Хіба що сперечався з Сла-стьоном? Заступався за людей, не давав кривдити та не згодився продати попові свій предківський ланок? Так отеє така правда на світі, а ще кажз^ть: правда є!.. І той самий Гречаний напучує: "Живи по правді". От тобі й правда! А може, я й не по правді жив!"

Олешко починав сповідатися перед власним сумлінням: нишпорив у себе в душі, силкувався знайти там щось таке, що б вимагало на нього такої нелюдської кари. Не знаходив нічого. "Та що ж діяти? Чи вже ж отак живцем і пропасти, віддати себе кровопивцям на поталу та й мандрувати на Сибір?! Мабуть же, можна поборюкатися ще? Мабуть, і для них закон є? Повинен бути..."

Олешко йшов на пораду до їлії. Коломійця глибоко вразила звістка про Наумову пригоду. "Треба запомогти людині, треба вжити усіх засобів і скасувати сей нелюдський присуд,— думав собі Коломієць і не тямив, з якого боку зайти. Почну з попа,— думав він,— піп приятелює і з старшиною, і з писарем, а писар тут усім орудує".

Ілія вдався до Гречаного заступником за Наума.

— Яв такі справи не втручаюся,— відповів отець Кузьма Коломійцеві, — як собі знає громада, а моя хата скраю. ї мені по християнству шкода Олешка, велика шкода; та що ж я вдіюї Коли б то було знаття та ще заздалегідь, то можна б декому й мовити, а тепер вже приговор...

— Та приговор ще не написаний, а хоч би й написаний був, то громада має право сама його скасувати, наче його й не було,— мовив Ілія.

— Про се не скажу, не тямлю, се річ правнича, а не духовна... Як собі громада хоче; її сила, її й воля, нам, духовним, не можна в такі справи вмішуватися... Та й вам не радив би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже, як бог дасть, так і йде воно, а я молитимуся за Наума.

— На бога надійся, кажуть люде, та й сам не плошай,— мовив Ілія,— що бог, то бог, а що люде, то люде. Треба, панотче, запомог™ Олешкові... Запоможіть.

— Чим же я запоможу? — питався Гречаний, зложивши навхрест руки і дивлячись ласкавим, привітним поглядом на Ілію.

— Ви сказали б писареві...

— Не послухає; се вам самим ліпше сказати йому; вас він швидше послухає, та ще особливе, коли б ваша сестриця...

— Ні вже,— перебив Ілія,— годі сюди сестру вмішувати.

— А писар, певне б, послухався її,— напучував Ілію Гречаний.

Похнюпившись, пігнав Ілія до писаря.

— Яз дорогою душею, я радніший би,— лебезував Єлисей Савич,— та що ж я вдію! Самі тямите, що я тут нічого, п'яте колесо до воза; моє діло писарське; що громада скаже, те я напишу.,. А громада уся, до одного чоловіка на диби стає проти Олешка; усім він увірився; до всього він лізе, усе ганьбить, старіших людей нехтує, зневажає...

— Так за се на Сибір?

— Звісно, занадто вже; та, бачите, коли б не такий час. тепер аби що хто трохи проти начальства, зараз його і в лабет... бачте, велено стерегтись, щоб ніхто проти начальства ні слова не смів; щоб, бачите, духу неслухняності нігде й не пахло.

— Значить — погибати Наумові?,.

— Як бог та начальство... їх воля... Ми пошлемо свій приговор до повітового начальства, а звідтам піде у губернію; може, там і не затвердять нашого приговору... та ще коли б зумів Олешко підмазати... Тільки — ви йому не кажіть, що се від мене чули... се для вас тільки... Я вас поважаю, і серце у мене не лихе, і бога в душі маю. Рад запомогти, та нічим. А коли у Наума єсть чим підмазати...

— Де в нього ті гроші!

— Нема... звісно... а вже ж і без грошей не вдіє нічого; хто маже, той і їде. Не штука й на гроші розжитися, у нього єсть нивка поміж з поповою, нехай її побоку та й теє... Вже ж душа миліша ниви; а отець Кузьма добре о заплатив за неї.

Ні з чим вернувся Ілія від писаря, а Олешко, довідавшись про його розмову, мовив:

— Ні вже! Сього не буде! Піду на Сибір, а попові не поступлюсь ланком.

— Вже ж я не правник,— мовив Ілія,— а маю надію на бога, що коли не в повітовому, так в губернському місті, а вщ-кинуть присуд громади!

Ілія сів і написав Олешкові, як сам умів, жалобу на громадський присуд.

Час ішов. В Горбанівці усі були певні, що Олешкові не втекти вже від Сибіру.

— Отак, ні за що, ні про що загине чоловік! — балакали проміж себе молодші громадяни.

— Говори ж! Чиста напасть! На Сибір, за що? Глум сказати, значить, що б не говорив Сластьон, що б не робили наші волосні урядники, а ти собі мовчи, рота проти них не роззявляй... Се ж до того йде, що скоро нікому життя не стане.

— Прямо що так, чисто — хоч спродуйся та виходь на Кубань або на Амур...

— Далекий край...

— А вже ж далекий, та й тут же вони, отті сіпаки, заїдять наші голови.

— Тепер за них усі!.. У кого кишеня повна, тому все можна, а наш брат хоч умирай... І де та в бога правда...

— В кишені, брате, захована.

А Сластьон тим часом ще більш набирався сили* Пригода з Олешком немов важким каменем придавила усіх молодших громадян: кожен став

остерігатися говорити на громаді проти Сластьона та проти старшини і писаря. Лфде то були несміливі, а то наче їм заціпило.

Час ішов. В повіті затвердили громадський присуд і послали в губернію.

— Довго щось нема нічого з губернії,— говорив отець Кузьма писареві.

— Прийде! Хіба у них там тільки й діла, що про Олешка... прийде; буде по-нашому; я певний — коли в повітовому місті за нас, то і в іубернії.

— Повинно б так... Сластьон хвалився, що він і там дещо... теє...

— Хвалився і мені...

XV

Прийшла весна. Весняне тепло пригріло і горбанівців, вигнало їх на поле. Ожила рослина, ожили і люде. Орали, сіяли, сподівалися, що літо полатає ті дірки, яких набрала довга, голодна і холодна зима.

—Добра корівчина була у мене, та недогодував до весни, нічим було, — говорив один,— мусив продати... За безцінь взяв Мошко.

— А у мене яких пару назимків Сластьон забрав за те, що дав топлива та борошна. Тепер би, кому не треба, за тих назимків дав сорок рублів, а він за десять придбав... клята його душа...

— Збувся й я телиці.

— А я лошиці.

— Що лошиці! Лошиця річ наживна, а он Петро Хрущ трьох дітей збувся; ми думали — з якого недугу вони повмирали, а лікар як подивився — каже: з голоду...

— Авжеж, з голоду, се я й без лікаря тямлю, бо знаю, що в Хруща з самої м'ясниці не стало хліба, цілий піст сиділа сім'я над самою картоплею; і то ще добре, що піп зглянувся та на відробіток дав.

— Спасенна душа наш отець Кузьма: мені зарадив чотири мірки картоплі, щоб літом поставив йому за те чотирьох женців... Воно б і нічого, хоч трохи й сутяжно, та недобре те, що як перебрала молодиця ту картоплю, так половина одійшла гнилої... "Не моя вина,— каже отець Кузьма,— я її не гноїв, сама пошила".

— Авжеж, сама...

— Еге! Сама, а ти за гнилу картоплю постачай йому ясенців, та ще й мовчи.

— А вже ж мовчи, а то буде те, що з Олешком...

— Пропаде Олешко, занівечать чоловіка.

— Вже його й так занівечили, став він на себе не похолсий, сновидає немов непритаманний...

— Сновидатимеш, коли знатимеш, що не сьогодні-завтра тебе в путо та й поженуть з душогубами та злодіями.

— Великий гріх взяла наша громада на душу...

— І нащо ми пристали на той присуд?Шкода!

— Говори ж, коли ж страшно й не пристати. Що, коли б не пристали, де б тепер ми добули на насіння ячменю й гречки, як не в Сластьона, хто б нам дав випасів, якби не він?

— Звісно, ніхто б, бо він побрав в оренду і панські, і казенні землі; його сила: не схоче — й не дасть... Де тоді пастимеш скотину... хіба на току?

— Так воно так, та й за Олешка гріх...

— Бог простить, отець Кузьма відмолить нас... сам він радив...

Одначе ж не сталося так, як сподівалися горбанівці. Одного дня писар, вернувшись з міста, прийшов до ІлІЇ; по виду було знати, що Єлисей Савич вдає з себе великого чоловіка, а то — на думці у нього якась хмара.

— Добру новину привіз я з міста,— мовив до їлії.

— Кажіть.

— Олешко виграв справу.

— Як?

— В губернії не затвердили нашого присуду, сказали: нізащо. Се таки правда, що ні за що було; я й тоді казав, та мене не послухали.

— Знає про се Олешко?

— Зараз я звістив його; дивна річ — і не зрадів чоловік, та ще якось скоса, вороже подивився на мене. Наче я в чому винен був — моє діло писарське... Отець Кузьма та Сластьон мутили проти нього. *

XVI

Коли чиї найбільш пішли тепер прахом мрії і надії, так іменно попові: ланок — немов той вазон, винирнув у нього з-під рук. А був він так близько! Тільки Олешка на Сибір — і козар-ський ланок у Кузьминих руках. Отже, ота губернія вирвала у Кузьми з рук ланок. "Та ще тепер і Олешко,— думав собі Гречаний,— набереться смілості, ще більш глумитиметься з людей". У голові Гречаного повстали роєм нові думки.

— Се все так накуйовдив Коломієць,— говорив він Пере-деріеві,— він поглумився з нас; у нього там в губернії якась рука є, він вступився за Наума. А чи тямиш ти з якої речі?

— Одним миром мазані,— відповів Передерій.

— Усі ми одним миром мазані, та не всі ж такі баламути. Я тобі давно кажу: треба стерегтися того духу...

— Та й стережемося.

— Не бачу сього я: як се "стережемося", коли Коломієць пускає між людей той дух.

— Може, й так.

— Не "може", а певне, що так. Раджу тобі пильнувати ліпше та прислухатись, просочити, чому напучує Коломієць людей? Чого в нього цілу зиму збиралися парубки в школі по вечорах?

— Не самі парубки, ходили й жонаті, навіть і я раз заходив; книжки він читав, а люде слухали.

— Еге, книжки, а які книжки?

— Про те не скажу! При мені щось про жука читав, та я гаразд не розібрав, що він там про нього твердив... а більш не знаю що,-

— А я знаю...

Небавом отець Кузьма поїхав до повітового міста; якась там у нього справа була і до благочинного, і до ісправника, і до інспектора народних шкіл.

А тижнів за два приїхав у Горбанівку ісправник, розпитувати, нащо Коломієць збирав у школу зрослих людей і про що розмовляв з ними?

Саме щ Трійцю 5 прийшов до Коломійця приказ переноситися в інше село.

"Що воно за морока отеє,— думав собі Коломієць,— за що земці не злюбили мене? За що другий вже рік турають мене з села в село?"

Так би ніхто й не тямив причини, коли б попадя не проговорилася Насті та не натякнула, що не слід Ілії вступатися за Олешка.

— Так се нам за те? — спиталася Настя.

— Авжеж, за те; се я запевне відаю від самого інспектора. Небавом, як скінчився в школі іспит, Коломійці рушили

з Горбанівки. Олешко, провівши їх, вернувся до корчми.

т Давай, Мошку, чвертку! — мовив Наум і, взявши повну шклякку горілки, проковтнув її одним заходом.

— Ну, Мошку! — мовив Наум.— Не забув про нашу умову?

У Мошка аж очі заблищали.

— До Покрови ще далеко,— відповів жид.

— Не твоє діло; не ти змилив слово — я. Купуй тепер і ланок, і грунт, і хату!

Мошко не зразу поняв віри; йому здавалося, чи не привиджується йому Олешків голос.

— Ви шуткома? — спитався він у Наума.

— Не до того мені, щоб шуткувати! Кажу — купуй! З'єдналися... Олешківська земля була предківська, козача,

і по закону йому не можна було її прямо продати нікому — опріч козакові. Але на се є об'їздки... Мошко взяв з Наума не купчу, а векселі. Олешкові землі пішли на ліцитацію. Купив її Мошко за свої векселі...

XVII

З того самого дня, як Олешко, взявши з Мошка гроші, невідомо куди зник з Горбанівки, минуло більш року. Козарський ланок оперся в руках Гречаного. Там, де була Наумова хата, виросла добра Мошкова корчма. Про Олешка якось забули в Горбаківці; ніхто не відав, де він дівся; не було про нього ні слуху, ні вісті. Хіба коли-не-коли на громаді, як вже начне Сластьон вельми цупко тягти з громади, то дехто з молодших стиха промовить: "Нема Олешка! Що б то він заспівав, коли б, було, отаке почув".

Не було в Горбанівці ні сварки на громаді, ні лайки! Тихо і спокійно жили люде, спекавшися баламута Олешка...

На Кузьму-Дем'яна 6 Гречаний щороку справляв свої іме-^ нинн. Тут вже на обіді у нього благочинний, і ісправник, і.ста-новий, і інше таке "начальство".

Торік на Кузьму— Дем'яна день винявся гарний, хоч і холодний, мороз був, зате ясний. Сонечко підбилося вже геть високо і так привітно дивилося на Горбанівку, наче ніжна мати на своїх коханих діток. Задзвонили до слулсби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити, і кілька вже років горбанівці святкують сей день, наче яке урочисте свято.

Люде зібралися до церкви. Правив благочинний з отцем Кузьмою. Тільки що почали "Иже херувими", як на дзвониці ударено на гвалт.

— Пожежа! Пожежа! — загомоніли люде і раптом кинулися з церкви.

У попа на дворі горіла комора. Поломення шугало через двір прямо на будинок.

— Рятуйте, рятуйте! — голосила несамовито попадя.— Біжіть, хто в бога вірує, до отця Кузьми, нехай швидше ключі несе, у нього ключі від усіх комор, скринь і комодів!

А в церкві, опріч благочинного та Гречаного, не зісталося нікогісінько, бо навіть і дякон, і дяк лишили службу божу і побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти з церкви, доки не скінчать служби. Вони й не правили, а тільки якось нервово шепотіли слова.

— Панотче! Давайте ключі швидше, у вас горить! — промовив до Кузьми титар, вбігши у вівтар.— Комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіді, титар дістав ключі з кишені попової ряси, що висіла на кілочку у паламарні, і прожогом побіг з церкви.

Отець Кузьма й нестямився, затрусився і снопом гепнувся на долівку.

На попівському дворі страшенно гоготіло полум'я. Огонь з комори перекинуло на стіг сіна. Чорний густий дим закрив сонце. Попадя здіймала до бога руки і невимовно голосила, аж квилила; люде кричали; коні в стайнях ржали; воли, корови, назимки ревіли, немов скажені. Люде, немов та комашня, снували то в будинок, то з будинку, вииосячи усе, що попадало ка очі. Криша на коморі впала на стелю і разом з нею провалилася з комору.

— Ха-ха-ха! — реготався хтось у клуні і плескав в долоні. Але ось ворота в клуні відчинилися, на порозі стояв Олешко...

— Олешко! Олеіпко! Наум! Звідкіля ти взявся? — дивувалися люде і на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав! Дурні! Ха-ха-ха!

Олешко реготався несамовито і плескав в долоні.

— Добре горить! Важко горить! Ха-ха-ха! Є де руки погріти! Ха-ха-ха! Є де люльку запалитиі А що, добре? Чи й мій ланок тут згорить? Ха-ха-ха! А Настя де? Де Настя? Отам? Там?..

Олешко вказав на стіг сіна, що вже палав навкруги; розігнався що сили було — і плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертве, обгоріле Олешкове тіло.

17—29. Р/ 1885

Подається за першодруком.

1 А р е д — за народними легендами, древній дід, бурчун і скнара, злий чаклун. Аредові віки — довголіття, від імені біблійного персонажа Іареда, батька Єноха, що прожив 962 роки.

2 ...н а Петра й П а в л а... — Церковне свято на честь християнських апостолів Петра і Павла, відзначається 29 червня за старим стилем.

3 ...с вято Прокопі я... — День святого Прокопія відзначався православною церквою 21 грудня за старим стилем.

4 На Микола я... — Церковне свято на честь християнського святого Миколи. Відзначається 9 травня за старим стилем (весняний Микола) і 6 грудня за старим стилем (зимовий Микола).

5 Трійця — назва релігійного свята п'ятдесятниці, відомого на Україні як "зелені свята".

6 На Кузьму-Дем'ян а... — День пам'яті християнських святих Кузьми і Дем'яна (Кузьминки). Відзначається церквою 1 листопада за старим стилем.